

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTR HAZIRLIĞI MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

ZEYNALLI ZEYNAL QURBAN OĞLU

*«Xərclərin, gəlirlərin və maliyyələşmələrin uçotu
xüsusiyyətləri» mövzusunda*

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060402 «Mühasibat uçotu və audit»

Elmi rəhbər

Prof. S.M.Səbzəliyev

Magistr proqramının rəhbəri

prof., i.e.n. Ə.İ.Daşdəmirov

Kafedra müdiri

prof. S.M. Səbzəliyev

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
FƏSİL I. MMUS – DAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ, GƏLİRLƏRİN VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	8
1.1. as əməliyyat sair əməliyyat və maliyyə gəlirlərinin uçotu	8
1.2. Barter əməliyyatların uçotu	11
1.3. Satışın maya dəyərinin uçotda əks etdirilməsi metodikası	14
1.4. Mənfəətlərin (zərər) uçotu metodikası	17
1.5. “Gəlirlər üzrə” Kommersiya təşkilatları üçün 6 № -li MMUS	21
FƏSİL II. GƏLİRLƏRİN VƏ XƏRCLƏRİN MHBS – NA UYGUN OLARAQ UÇOTU XÜSUSİYYƏTLƏRİ.	25
2.1. MHBS-na uyğun olaraq gəlirlərin və xərclərin tanınması	25
2.2. Müxtəlif ölkələrin uçot sistemində maliyyə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi və onların uçotda əks etdirilməsi.	30
FƏSİL III. KREDITLƏRİN , BORCLARIN VƏ MALİYYƏLƏŞMƏLƏRİN MAHIYYƏTİ VƏ ONLARIN MÜƏSSISƏNİN MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN NİZAMA SALINMASINDA ROLU	39
3.1. Kreditlərin , borcların və maliyyələşmələrin mahiyyəti və onların müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin nizama salınmasında rolu	39
3.2. Kreditlər üzrə banklarla hesablaşmaların uçotu	44
3.3. Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin məqsəd və vəzifələri	51
3.4. Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin metodikası	58
3.5. Azərbaycanın uçot praktikasında idarəetmə uçotunun «Direkt-kostinq» sisteminin rolu	64
Nəticə və təkliflər	70
Ədəbiyyat siyahısı	74

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Ümumilikdə idarəetmə və xüsusən də istehsal proseslərinin idarəedilməsi insan fəaliyyətinin ən mürəkkəb sahəsidir. İdarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi ona görə vacibdir ki, onun təşkili səviyyəsi bilavasitə hər bir müəssisənin səmərəliliyinə təsir göstərir.

Bu günkü informasiya axınlarındakı çatışmazlıqlara informasiyaların qeyri – tamlığı, həm də informasiyaların artıqlığı aiddir. Bu amillərin hər ikisi idarəetmənin səviyyəsini aşağı salır. Uçot işlərinin təkrarlanması üzündən mürəkkəbliklər ortaya çıxır. Eyni informasiya müxtəlif şöbələrə, bölmələrə paralel surətdə daxil olur və işlənir. Bir çox hallarda informasiyalar gecikdirilir. Nəticədə qəbul edilən qərarların səmərəsi aşağı düşür və nəhayət idarəetmə özünün ən mühüm keyfiyyətlərindən birisini-operativliyini itirir. Bu gün təsərrüfatçılıq subyektindən asılı olaraq xərclərin uçotunun təşkilinin dörd əsas formasını şərti qaydada fərqləndirmək olar:

1. Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqda gəlirlərin və xərclərin uçotu. Bu zaman elementar hesablama yolu ilə müəyyən dövr ərzində gəlirlərin və xərclərin uçotu və kalkulyasiya obyektləri arasında bölüşdürmədən təqdim edilir.
2. Müxtəlif subyektlər üzrə nəzərdə tutulan kiçik müəssisələr üçün mühasibat uçotu və vergiyə cəlb olunmanın sadələşdirilmiş sistemi. Bu sistem idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün məlumatlar vermək imkanına malikdir. Lakin praktikada belə bir informasiyanın toplanılması və işlənilməsinin bəla başa gəlməsi üzündən ondan istifadə edilir (ixtisaslı heyətin olmaması hesablama texnikasının son dərəcə bəla başa gəlməsi).
3. Müəssisələrin əsas kütləsinə istinad edən baza forması: sənaye, tikinti və ticarət firmaları, sığorta və investisiya şirkətləri, kredit müəssisələri, mülkiyyətin bütün formasından olan asılı müəssisələr. Xərclərin və gəlirlərin uçotu Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tələblərindən və mühasibat uçotu hesablarından asılı olaraq təşkil edilir.

4. İnkişaf etmiş forma. Bu forma xərclər, gəlirlər və maliyyələşmələr haqqında əlavə informasiyalara ehtiyacı olan çox iri konsernlər, şirkətlər, holdinqlər və s. tərəfindən tətbiq olunur. Qaydaya görə belə müəssisələrdə hər şeydən əvvəl istehsalat idarəetmə uçotu sistemin çox geniş yayılmışdır. Həmin sistem özlüyündə məlumatlar, məsuliyyət mərkəzləri, fəaliyyət seqmentləri və sair tələblər üzrə xərcləri, gəlirləri və maliyyələşmələri müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.
5. Eyni zamanda müəssisə tərəfindən uçotun təşkili formasının seçilməsi hüquqi onun özündə qalır. Seçim meyarları ilə Respublika Maliyyə Nazirliyinin təsdiq etdiyi Standartlar, təlimatlar və qaydalar əsasında müəyyənləşdirilir.

Bu zaman işin yazılmasında aşağıdakı vəzifələrin həllinə önəm verilməlidir:

- müəssisə təsisçilərinin hüquqlarının qorunması;
- rəhbərliyin və digər struktur heyətinin məsuliyyətsiz fəaliyyəti nəticəsində yaranan risklərin azaldılması hesabına investisiya cazibədarlığının təmin edilməsi;
- kontraktların (müqavilələrin uçotu sisteminin yaradılması) və kontrakt öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təmin olunması;
- iştirakçılar (təsisçilər), investorlar, kreditorlar üçün müəssisənin maliyyə-qitisadi vəziyyətinin şəffaflığına nail olunması;
- məsuliyyət mərkəzləri, həmçinin iştirakçılar, menecerlər, istehsal sifarişlərini icra edənlər arasında hüquqların dəqiq sürətdə müəyyənləşdirilməsi;
- qeyri – məhsuldar xərcləri minimuma endirmək, vəsaitlərin əsassız sürətdə xərclənməsinin və maliyyələşməsinin qarşısını almaq;
- əmək haqqının stimullaşdırıcı rolunu önə çəkmək, müəssisədə sosial – psixoloji mühiti yaxşılaşdırmaq, əmək məhsuldarlığını yüksəltmək və s.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, seçilən mövzu lazımi səviyyədə aktuallığı ilə fərqlənir.

İşin öyrənilməsi səviyyəsi. Son dövrlərdə mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil üzrə müxtəlif səviyyələrdə (məs., magistratura, dissertantura, doktorantura və s.) araşdırmalarda digər mövzlarla yanaşı xərclərin, gəlirlərin və maliyyələşmələrin uçotunun təşkilinə və onun səmərəliliyinin artırılmasında müəyyən diqqət yetirilmişdir. Əslində bu sahədə aparılan tədqiqatlar hələlik problemin tam şəkildə həll olunduğunu heç də sübut etmir.

Gəlirlərin, xərclərin və maliyyələşmələrin uçotu, təhlili və auditini ilə bağlı həm ölkə həm də ölkənin hüduqlarından kənarda bir sıra alimlər və tədqiqatçılar dərc etdirdikləri ədəbiyyatda problemin həlli istiqamətində xeyli iş görmüşlər. Həmin alimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: V. İ. İsayev, H. İ. Namazəliyev, S. Y. Müslümov, Q. Ə. Abbasov, S. M. Səbzəliyev, V. T. Novruzov, İ. M. Abbasov, V. E. Kərimov, V. İ. Petrova, A. D. Baklanov, D. A. Pankov, Dj. Q. Leontyeva, T. V. Morozova, İ. V. Lamikin, N. A. Kondrakov və s.

Dissertasiya işinin yazılmasında yuxarıda adları çəkilən və çəkilməyən alimlərin elmi və praktik araşdırmalarından yaradıcılıqla istifadə olunmuş, lazımı səviyyədə ümumiləşdirmələr aparılış, bir sıra diqqəti cəlb edən nəticələr alınmışdır.

Dissertasiya işinin məqsədi və vəzifələri. İşin yerinə yetirilməsində qarşıya aşağıdakı məqsədlərə nail olunması və vəzifələrin yerinə yetirilməsi əsas götürülmüşdür:

- planlaşdırılan xərcləri və gəlirləri istehsalat strukturları arasında dəqiq uçota əsaslandırmağa bölüşdürülməsinə nail olmaq;
- gəlirlər və xərclərin uçotu istiqamətində yol verilən kənarlaşmaları müəyyənləşdirmək üçün metodika hazırlamaq və bu sahədəki günahkarları müəyyənləşdirmək;
- ümumilikdə effektiv işləyən bölmələrin və xüsusən də konkret işçilərin stimullaşdırıcı sisteminin yaradılması üçün təkliflər hazırlamaq;
- nəinki xərclər, hətta gəlirlər üzrə məsuliyyət mərkəzlərinin yaradılması istiqamətində araşdırmalar aparmaq və s.

Bütün bu tədbirlərin müəssisələrin uçot heyətinin ixtisaslarını daima yüksəltmədən həyata keçirtmək qeyri – mümkündür. Gəlirlərin, xərclərin və

maliyyələşmələrin uçotunu aparan hər bir işçi üçün konkret vəzifə təlimatları hazırlanmaları, bu sənəddə onların hüquq və vəzifələri və təşəbbüs göstərə bilmək imkanları qeyd olunmalıdır. Əlbəttə, bəzi uçot işçiləri üçün təşəbbüs göstərmək praktik olaraq qeyri – mümkündür. Bütün hallarda müəssisənin uçot fəaliyyəti dəqiq surətdə konkretləşdirilməli və uçot işçiləri arasında bölüşdürülməlidir.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya işinin yerinə yeirilməsində birinci növbədə “Mühasibat uçotu haqqında” Respublika Prezidentinin 2004-cü ildə imzaladığı Qanundan, Maliyyə Nazirliyinin rəhbərliyi altında hazırlanılan Milli Mühasibat Uçotu Standartlarından, Yeni hesablar planından, Maliyyə hesabatının Beynəlxalq Standartlarından, Vergi Məcəlləsindən, Müəssisələr haqqında Qanundan və digər normativ – hüquqi sənədlərdən istifadə etmişdir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işində xərclərin və gəlirlərin müxtəlif əlamətləri üzrə iqtisadi nəzəriyyədə mövcud olan bir sıra təsnifat əlamətləri üzrə iqtisadi nəzəriyyədə mövcud olan bir sıra təsnifat əlamətləri araşdırılmış və aşağıdakı daha mütərəqqi təsnifat təklif edilmişdir:

- əmək proseslərinin baş verdiyi ana görə təsnifat: əsas vəsaitlərə çəkilən xərclər, əmək əşyalarına çəkilən xərclər; canlı əməyə çəkilən xərclər;
- istehsal vəsaitlərinin tam dövrünün fazalarına münasibətdə təsnifat: tədarük xərcləri, istehsalat xərcləri, kommersiya xərcləri, inzibati xərclər və s.;
- dövrü xərclər və gəlirlər: gündəlik xərclər və gəlirlər, həftəlik xərclər və gəlirlər; aylıq xərclər və gəlirlər; rüblük xərclər və gəlirlər; illik xərclər və gəlirlər;
- daxili nəzarətin (idarəetmənin) həyata keçirilməsi imkanları: nəzarət olunan (idarə edilən) xərclər və gəlirlər; nəzarət olunmayan (idarə edilməyən) xərclər və gəlirlər;
- proqnozlaşdırma imkanlarına görə xərclər və gəlirlər: proqnozlaşdırılan xərclər və gəlirlər: proqnozlaşdırılan xərclər və gəlirlər; proqnozlaşdırılmayan xərclər və gəlirlər;
- kənarlaşmaların aradan qaldırılması: həyata keçirilənə qədər kənarlaşmalar; sonrakı dövrlərdə yol verilən kənarlaşmalar;

- baş verdiyi vaxta görə: keçmiş, cari və gələcək;
- maya dəyərinə təsiri dərəcəsinə görə; əhəmiyyət daşıyan, əhəmiyyət daşımayan;
- hazır məhsulun maya dəyərinin tərkibidəki xüsusi çəkisinə görə: əsas xərclər və köməkçi xərclər.

İşdə müəyyən maraq doğuran başqa təkliflər də verilmişdir. Onların bir çoxunun praktikada tətbiqi təsərrüfat subyektlərində gəlirlərin, xərclərin və maliyyələşdirilmələrinin uçotunun təkmilləşdirilməsində müəyyən rol oynaya bilər.

İşin praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən birisi onun həm nəzəri həm praktik cəhətdən araşdırılması və konkret təklifləri irəli sürülməsi ilə səciyyələnir.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Magistr dissertasiyası 78 kompyüter vərəqi həcmində yazılmaqla girişi, 3 fəsili, nəticə və təklifləri, habelə ədəbiyyat siyahısını əhatə edir.

FƏSİL I. MMUS – DAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ, GƏLİRLƏRİN VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Əsas əməliyyat sair əməliyyat və maliyyə gəlirlərinin uçotu

Əsas əməliyyat gəlirləri Hesablar Planının **6-cı bölməsinin 60-cı maddəsində** uçota alınır. Bu məqsədlə **601 № -li “Satış”, 602№ -li “Satılmış malların qaytarılması və ucuzlaşdırılması”, 603№ -li “Verilmiş güzəştlər”** adlı hesablardan istifadə edilir.

Əsas fəaliyyətə aid edilən malların satışı, xidmətlərin göstərilməsi, royaltildən, tikinti müqavilələrindən, icarədən və digər satış əməliyyatlardan daxilolmalar **601 № -li “Satış”** hesabında uçota alınır.

Tikinti müəssisələrində 601 № -li hesabın kreditində başa çatdırılmış tikinti obyektlərinin, yaxud podrat və subpodrat müqavilələri üzrə yerinə yetirilmiş işlərin sifarişçilərlə, podratçı, yaxud subpodratçılar arasında hesablaşmalar üçün əsas sayılan sənədlər üzrə müəyyən edilmiş dəyəri aşağıdakı hesablarla müxbirləşmə əks etdirilir:

171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

Hesabat dövrünün sonunda maliyyə nəticəsini müəyyənləşdirmək üçün satış hesablarında hər hansı bir qalıcıl qalmaması şərtilə **801 “Ümumi mənfəət (zərər)”** hesabına silinir.

Əgər, müəssisə satılmış malların geri qaytarılmasını qəbul etmək siyasətini tətbiq edirsə, bu zaman qaytarılan malların məbləği **602 №-li “Satılmış malların qaytarılması və ucuzlaşdırılması”** hesabının debetinə, pul vəsaitləri uçota alınan hesabların (221, 222, 223 №-li hesablar) kreditinə yazılmalıdır.

Əsas əməliyyat gəlirlərinin uçotu ilə bağlı təsərrüfat faktlarının hesablarda əks etdirilməsi aşağıdakı kimidir:

1. Hazır məhsullar, mallar və digər ehtiyatlar alıcılara təqdim olunmuşdur:

D-T 171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

D-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

K-T 601 “Satış” hesabı

2. Nağd pulla satışdan kassaya daxil olmuşdur:

D-T 221 “Kassa”

K-T 601 “Satış”

3. İşçilərə əmək haqqı hazır məhsul vasitəsilə ödənilmişdir:

D-T 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar”

K-T 601 “Satış”

4. Hesabat dövrünün sonunda satışdan alınan mənfəət silinmişdir:

D-T 602 “Satış”

K-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

5. Müəssisənin istehsal etdiyi 80 ədəd soyuducu 24000 manata satılmışdır:

D-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

K-T 601 “Satış”

6. Satılmış soyuducunun 1500man. Məbləğində 5 ədədi qaytarılmışdır:

D-T 602 “Satılmış malların qaytarılması və ucuzlaşdırılması”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

Sair əməliyyat gəlirləri Hesablar Planının **61-ci maddəsində 611№-li “Sair əməliyyat gəlirləri”** hesabında uçota alınır. Bu hesaba əsas fəaliyyət aidiyyəti olmayan digər gəlirlər daxil edilir. Eyni zamanda uzunmüddətli aktivlərin satışı, onların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ayrılmış məbləğlər, əvəzsiz alınmış aktivlər, cərimələr, əvvəlki illərin gəlirləri, silinmiş ümitsiz borcların məbləğləri və material ehtiyatlarının bərpa olunan məbləğləri aiddir.

“Sair əməliyyat gəlirləri” adlı **611 №-li** hesabın tərkibində aşağıdakı subhesablar nəzərdə tutulmuşdur:

611-1 “Torpaq, tikili, avadanlıq və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından digər gəlirlər”

611-2 “Yenidən qiymətləndirmədən gəlirlər”

611-3 “Əvəzsiz alınmış aktivlər”

611-4 “Cərimələr və digər oxşar ödənişlər”

611-5 “Keçmiş illər üzrə gəlirlər”

611-6 “Ümitsiz borcların bərpası”

611-7 “Silinmiş ehtiyatların bərpası”

611-8 “Məzənnə fərqləri üzrə gəlirlər”

Müvafiq məbləğlər yuxarıda sadalanan subhesabların kreditinə yazılır.

Müəssisənin fəaliyyətinin bir hissəsinin satılması nəticəsində əldə edilən gəlir hesablar Planının **62 –ci maddəsinin 621 №-li “Fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət”** hesabında uçota alınır. Təbii ki, müəssisənin maliyyə vəziyyəti ilə əlaqədar onun istehsal sexlərindən birisi satılmışdır. Əldə edilən məbləğ 621 №-li hesabın kreditinə yazılır.

Hesablar Planının **63-cü maddəsində 631 №-li “Maliyyə gəlirləri”** adlı hesab nəzərdə tutulmuşdur. Bu hesabda faiz gəlirləri, əldə olunmuş dividend gəlirləri, maliyyə icarəsi üzrə gəlir, maliyyə alətlərinin ədalətli dəyərinin dəyişməsindən gəlirlər və faiz yaradan öhdəliklər üzrə məzənnə gəlirləri uçota alınır. Eyni zamanda Hesablar Planının **64-cü maddəsində “Fövqəladə gəlirlər”** adlı **641 №-li hesab** nəzərdə tutulmuşdur.

Maliyyə gəlirlərinin və fəvqəladə gəlirlərin hesablarda əks etdirilməsi qaydası aşağıdakı kimidir:

1. Müəssisə özünün avtomobillərindən birini satmışdır:

D-T 221 “Kassa”

K-T 611 “Sair əməliyyat gəlirləri”

2. Ehtiyat hissə anbara mədaxil edilmişdir:

D-T 201 “Material ehtiyatları”

K-T 611 “Sair əməliyyat gəlirləri”

3. İstehsal sexlərindən birisi satılmışdır:

D-T 171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

K-T 621 “Fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət”

4. Borcun bir hissəsi ödənilmişdir:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

5. Cərimə alınmışdır:

D-T 221 “Kassa”

K-T 631 “Maliyyə gəliri”

6. Divident əldə edilmişdir:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 631 “Maliyyə gəliri”

7. Qonşu şirkətində yanğın baş verən zaman müəssisəyə dəyən ziyanə görə kompensasiya alınmışdır:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 641 “Fövqəladə gəlirlər”

1.2. Barter əməliyyatların uçotu

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq müəssisələr özlərinin uçot siyasətində qeyd etməklə, istehsalın xarakterindən iş və xidmətlərin növlərindən asılı olaraq satışın həcmi iki üsulla müəyyənləşdirirlər:

- Satılmış (dəyəri ödənilmiş) məhsullara, mallara, yaxud görülmüş iş və xidmətlərə görə
- Dəyəri ödənilmədən satış üçün yola salınan məhsullar, mallara və göstərilən xidmətlərə görə

Müəssisənin uçotunda barter əməliyyatlarında da satışın həcmi müəyyənləşdirmək üçün mövcud olan iki üsuldən istifadə edilir.

Barter əməliyyatları ilə dəyəri ödənilmiş müəssisəyə daxil olan məhsullar, mallar, əsas vəsaitlər və s. əmlak müvafiq hesabların debetində **531 №-li “Məhsulan və podratçılara uzunmüddətli kreditör borcları ”** yaxud **431 №-li “Məhsulan və podratçılara uzunmüddətli kreditör borcları”** adlı hesabların kreditində əks etdirilir. Eyni zamanda müvafiq sürətdə **601 №-li “Satış”** və **611 №-li “Sair əməliyyat gəlirləri”** hesablarının krediti və **431 №-li “Məhsulan və podratçılara uzunmüddətli kreditör borcları”** yaxud **531 №-li “Məhsulan və podratçılara qısamüddətli kreditör borcları”** adlı hesabların debeti üzrə borclar barter əməliyyatları ilə dəyəri ödənilən məhsulların, əsas vəsaitlərin və s. əmlakın, yaxud da alınmış iş və xidmətlərin həcmi qədər azaldılır. Həmçinin barter əməliyyatları qaydasında satış üçün yola salınmış məhsulları, əsas vəsaitləri və sair əmlakın, yaxud yerinə yetirilmiş iş və xidmətləri maya dəyəri müvafiq satış hesablarının debetində silinir. Beləliklə, bu dəyərlər əvvəlcə uçota alınmış müvafiq hesabların krediti və uyğun gələn satış hesablarının debeti ilə müxəbirləşir.

Göstərilən əməliyyatlar üzrə maliyyə nəticələri **801 №-li “Ümumi mənfəət (zərər)”** hesabına silinir.

Barter əməliyyatları dəyəri ödənilmədən satışa yola salınmış məhsullara, yaxud da yerinə yetirilən iş və xidmətlərə görə həta keçirildikdə, müvafiq satış hesablarının kreditinə və **171№-li “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”**, yaxud **211 №-li “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”** hesablarının debetində əks etdirilir. Eyni zamanda müvafiq satış hesablarının debeti satışa yola salınmış məhsulların, əsas vəsaitlərin və s. əmlakın və ya yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyərini uçota alan hesablarla müxabirləşir.

Barter əməliyyatları ilə bağlı xərclərin uçotu(qaimə, kommersiya xərcləri, gömrük rüsumu və s. xərclər, habelə ƏDV və aksiz ilə əlaqədar xərclər nağd və ya nağdsız hesablaşma üzrə satış üçün qüvvədə olan) ümumi qaydada həyata keçirilir.

Barter əməliyyatlarının uçotda müvafiq hesablarda əks etdirilməsi qaydası aşağıda verilmişdir:

1. Barter üzrə hazır məhsul göndərilmişdir:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 204 “Hazır məhsul”

2. Kommersiya xərcləri silinmişdir:

D-T 711 “Kommersiya xərcləri”

K-T 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

3. Məhsul müqavilə qiyməti əsasında alıcıya təhvil verilmişdir:

D-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

D-T 601 “Satış”

4. ƏDV hesablanmışdır:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

5. Barter əsasında alınan avadanlıq mədaxil olunmuşdur:

D-T 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Dəyər”

K-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

6. ƏDV ayrıca göstərilir:

D-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

7. ƏDV silinmişdir:

D-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

K-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

8. Qarşılıqlı zəçot edilmişdir:

D-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

K-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

9. Göndərilən məhsul maya dəyəri ilə silinmişdir:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 204 “Hazır məhsul”

10. Satış xərcləri silinmişdir:

D-T 711 “Kommersiya xərcləri”

K-T 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

11. Məhsul müqavilə qiyməti ilə alıcıya təhvil verilmişdir:

D-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

K-T 601 “Satış”

12. ƏDV hesablanmışdır:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

13. Barter əsasında mal mədaxil edilmişdir:

D-T 205 “Mallar”

K-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

14. ƏDV ayrıcı göstərilmişdir:

D-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

K-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

15. Barter üzrə ödəmələr qarşılıqlı zəçot edilmişdir:

D-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

K-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

1.3. Satışın maya dəyərinin uçotda əks etdirilməsi metodikası

Hesablar Planının **7-ci bölməsində xərclər göstərilir. 70-ci maddədə 701 №-li “Satışın maya dəyəri”** uçota alınır. Bu hesabda məhsulun (iş və xidmətlərin) satışından gəliri əldə edilməsi bağlı bütün xərclər əks etdirir. Xammalın, təkrar satış üçün nəzərdə tutulan malların dəyəri, istehsal hərəkəti ilə bağlı xərclər, amortizasiya və digər xərclər də bu hesabda qeydə alınır.

Müvafiq xərclər, hesabat dövrünün sonunda istehsal məsrəfləri, yaxud digər hesablardan satışın maya dəyəri hesabına silinir.

Kommersiya xərcləri **71-ci maddə 711 №-li “Kommersiya xərcləri”** adlı hesabda əks etdirilir. Bu hesabda reklam, marketinq, kommersiya işinə aidiyyəti olan aktivlərin amortizasiyası, bu fəaliyyətə aid işçi heyətilə bağlı xərclər, habelə satışla əlaqəsi olmayan digər təchizat işləri aiddir.

İnzibati xərclər **72-ci maddədə 721 №-li “İnzibati xərclər”** hesabında uçota alınır. Müvafiq hesabda idarəetməyə çəkilən bütün xərclər, o cümlədən müdiriyyətin və inzibati heyətin əmək haqqı, ofis, nümayəndəlik xərcləri, inzibati aktivlərin amortizasiyası və digər xərclər öz əksini tapır.

Sair əməliyyat xərcləri **73-cü maddədə 731 №-li “Sair əməliyyat xərcləri”** hesabında əks etdirilir. Bu hesabda uzunmüddətli aktivlərin satışından zərərlər, yenidən qiymətləndirmə xərcləri, aktivlərin balans dəyərinin azalması ilə əlaqədar uçotda düzəlişlər, cərimələr və buna oxşar digər ödənişlər, xarici valyuta mübadiləsi xərcləri, şübhəli və ümitsiz borclar, qiymətdən düşmə üzrə zərərlər və digər xərclər uçota alınır.

Hesablar planının **75 – ci maddəsində 751 №-li “Maliyyə xərcləri”** adlı hesab nəzərdə tutulmuşdur. Həmin hesabda faiz xərcləri, konvertasiya olunan istiqrazlar üzrə faiz xərcləri, maliyyə icarəsi üzrə faiz xərcləri, maliyyə alətlərinin ədallətli dəyərinin düşməsi üzrə xərclər və faiz xərcləri yaradan öhdəliklər üzrə məzənnə xərcləri öz əksini tapır.

Nəhayət, **76 – cı maddədə 761 №-li “Fövqaladə xərclər”** hesabında əvvəlcədən gözlənilməyən, yəni fövqaladə hadisələr nəticəsində yaranan xərclər qeydə alınır.

Satışın maya dəyəri ilə bağlı əməliyyatlar hesablarda aşağıdakı qaydada əks etdirilir:

1. Satılan hazır məhsullar satışın maya dəyərinə silinmişdir:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 204 “Hazır məhsul”

2. Mallar alış qiymətilə satışın maya dəyərinə silinmişdir:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-t 205 “Mallar”

3. Hesabat dövrünün sonunda istehsal məsrəfləri silinmişdir:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 202 “İstehsal məsrəfləri”

4. ƏDV və yaxud aksizlər hesablanmışdır:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

5. Hesabat dövrünün sonunda satışın maya dəyəri zərərə silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət”

K-T 701 “Satışın maya dəyəri”

6. Reklam xərcləri hesablanmışdır:

D-T 711 “Kommersiya xərcləri”

K-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditör borcları”

7. ƏDV hesablanmışdır:

D-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

K-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditör borcları”

8. Xarici şirkətin bazarının marketinq tədqiqi aparılmışdır:

D-T 711 “Kommersiya xərcləri”

K-T 431 “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditör borcları”

9. Satış şöbəsinin işçilərinə əmək haqqı hesablanmışdır:

D-T 711 “Kommersiya xərcləri”

K-T 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar”

10. Ofis binasına amortizasiya hesablanmışdır:

D-T 721 “İnzibati xərclər”

K-T 112 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Amortizasiya”

11. Xaricdən gələn nümayəndənin otel xərci ödənilmişdir:

D-T 721 “İnzibati xərclər”

K-T 221 “Kassa”

12. Müdiriyyətin əmək haqqına uyğun sosial sığorta haqqı hesablanmışdır:

D-T 721 “İnzibati xərclər”

K-T 522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”

13. Satılan avadanlıq ilk dəyəri ilə silinmişdir:

D-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri ”

K-T 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Dəyər”

14. Satılan avadanlığın amortizasiya olunmamış hissəsi nəzərə alınmışdır:

D-T 112 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Amortizasiya”

K-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri ”

15. Avadanlığın satılmasından alınan vəsait banka daxil olunmuşdur:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 611 “Sair əməliyyat gəliri”

16. ƏDV hesablanmışdır:

D-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri ”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

17. Fəaliyyətini dayandıran sex satıldıqdan sonra ilk dəyərlə silinmişdir:

D-T 741 “Fəaliyyətin dayandırılmasından zərərlər”

K-T 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Dəyər”

18. Söküntü işlərini həyata keçirən firmaya kreditor borcu yaranmışdır:

D-T 741 “Fəaliyyətin dayandırılmasından zərərlər”

K-T 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

19. Qısamüddətli bank kreditlərinə görə faizlə bağlı borc yaranmışdır:

D-T 751 “Maliyyə xərcləri”

K-T 501 “Qısamüddətli bank kreditləri”

20. Lizing üzrə borcun vaxtı keçdiyindən faiz ödənilmişdir:

D-T 751 “Maliyyə xərcləri”

K-T 221 “Kassa”

21. Güclü külək nəticəsində anbarı tavanı çökdüyündən buradakı mallar yararsız hala düşmüşdür:

D-T 761 “Fövqaladə xərclər”

K-T 205 “Mallar”

1.4. Mənfəətlərin (zərər) uçotu metodikası

Hesablar Planının **8-ci böməsində mənfəətlər (zərərlər) qeydə alınır. 80-ci maddədə 801 №-li “Ümumi mənfəət (zərər)”** hesabı mənfəət (zərər) barədə məlumatların ümumiləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümumi mənfəət Hesablar Planının 6-cı bölməsində olan gəlirlərin məbləğindən 7-ci bölmədəki xərclərin məbləğini çıxmaqla müəyyənləşdirir.

Müəssisə, asılı müəssisələrə malik olarsa. Və eyni zamanda birgə müəssisənin bir hissəsidirsə, o zaman əldə olunan hər hansı mənfəət (zərər) **81-ci maddədə 811 №-li “Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərərlərində) pay”** hesabında uçota alınır.

Hesabat ilində müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin formalaşması haqqında məlumatların ümumiləşdirilməsi üçün **801№-li “Ümumi mənfəət (zərər)”** hesabından istifadə edilir.

Balans mənfəəti təsərrüfat əməliyyatlarının və balans maddələrini qiymətləndirilməsinin sonuncu maliyyə nəticəsi kimi özündə müəssisənin əsas vəsaitlərinin və başqa əmlakının, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından alınan mənfəəti (zərəri), həmçinin qeyri-satış əməliyyatlarından gələn gəlirləri cəmləşdirir (bu əməliyyatlar üzrə xərclər çıxılmaqla).

Hesabat ilində aşkarlanmış, lakin keçmiş illərin mənfəətinə aid edilən mənfəət (zərər) hesabat ilinin maliyyə nəticələrinə aid edilir. Hesabat dövründə alınmış, lakin gələcək hesabat dövrünə aid olan gəlirlər uçotda ayrı maddə üzrə gələcək dövrlərin gəlirləri kimi əks etdirilir.

Son maliyyə nəticəsi digər maddi sərvətlərin satışından əldə edilən maliyyə nəticəsindən və qeyri satış əməliyyatları üzrə xərc məbləğləri çıxılmaqla əldə olunan gəlirlərdən ibarətdir.

801№-li hesabın debitində müəssisənin zərərləri kreditində isə mənfəəti əks olunur. Həmin hesabın debit və kredit dövriyyələrinin üzləşdirilməsi hesabat ilinin son maliyyə nəticəsini əks etdirir.

Mənfəət və zərərlərin mühasibat uçotunun hesablarında əks etdirilməsi qaydası aşağıda verilmişdir:

1. Məhsul, iş və xidmətlərin satışından mənfəət alınmışdır:

D-T601 “Satış”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

2. Əsas vəsaitlərin qeyri maddi aktivlərin, qiymətli kağızların satışından mənfəət alınmışdır:

D-T611 “Sair əməliyyat gəlirləri”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

3. İlin sonunda valyuta hesabı üzrə məzənnə fərqi silinmişdir:

D-T332 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat ”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

4. Nominal dəyərdə aşağı qiymətə alınmış səhmlərin qiymətləri artırılmışdır:

D-T183 “Digər uzunmüddətli investisiyalar”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

5. Müqavilənin şərtlərinin yerinə yetirilməməsinə görə cərimə, peniya və dəbbə pulları alınmışdır:

D-T217 “Digər qısamüddətli debitor borcları”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

6. Təmin olunasl iddialar üzrə peniyalar alınmalıdır:

D-T217 “Digər qısamüddətli debitor borcları”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

7. Xərracdan alınmış əmlakın qiymətləndirilmiş dəyəri ilə onun alış qiyməti, habelə uzun müddətə icarəyə verilən əsas vəsaitlərin qiymətləndirilən dəyəri ilə, onun qalıq dəyəri arasındakı fərq əks etdirilmişdir:

D-T331 “Yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

8. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatın istifadə olunmamış hissəsi mənfəətə birləşdirilmişdir:

D-T335 “Digər ehtiyatlar”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

9. Ehtiyat və xüsusi fondlar hesabına hesabat ilinin zərərləri ödənilmişdir:

D-T333 “Qanunvericilik üzrə ehtiyat”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

10. Məhsul, iş və xidmətlərin satışından zərər götürülmüşdür:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri ”

11. Əsas vəsaitlərin satışından zərər alınmışdır:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri ”

12. Təbii fəlakət nəticəsində məhv, yaxud xarab olmuş maddi sərvətlər silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 201 “Material ehtiyatları”

K-T 205 “Mallar”

13. Ləğv edilmiş müqavilələr və sifarişlər üzrə xərclər silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 202 “İsrehsalat məsrəfləri”

14. Müqavilə üzrə öhdəliklərin pozulmasına görə cərimə və dəbbə pulları ödənilmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

15. Tələb olunmayan debitor borcları zərərə silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

16. Nominal dəyəridən yuxarı qiymətə alınan qiymətli kağızlar üzrə həmin dəyərdən artıq olan hissə zərərə silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 183 “Digər uzunmüddətli investisiyalar”

17. Şübhəli borclar üçün ehtiyat yaradılmışdır:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

18. Hazır məhsul üzrə əksikgəlmələr zərər silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 204 “Hazır məhsul ”

19. İl ərzində istifadə olunmuş mənfəət məbləği silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti”

20. İlin sonunda bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına silinmişdir:

D-T 343 “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)”

K-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

21. Asılı müəssisənin mənfəətindən pay ayrılmışdır:

D-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

K-T 811 “Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərələrində) pay”

22. Birgə müəssisənin zərəri ödənilmişdir:

D-T 811 “Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərələrində) pay”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

23. Cari mənfəət vergisi hesablanmışdır:

D-T 901 “Cari mənfəət vergisi üzrə xərclər”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

24. Mənfəət vergisi təxirə salınmışdır:

D-T 902 “Təxirə salınmış mənfəət vergisi üzrə xərclər”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

1.5. “Gəlirlər üzrə” Kommersiya təşkilatları üçün 6 № -li MMUS

Qeyd olunan Standart 51 maddəni özündə birləşdirir. Standartda aşağıdakı əməliyyatlar və hadisələr nəticəsində yaranan gəlirlər əks etdirilir:

- Müəssisə tərəfindən satış məqsədilə istehsal olunmuş və yenidən satılmaq üçün alınmış mallar, torpaq sahələri və digər əmlak
- Xidmətlərin göstərilməsi
- Faiz, royalti və devidentlər gətirən müəssisənin aktivlərinin digər şəxslər tərəfindən istifadə edilməsi

Aşağıdakı hadisələr və əməliyyatlar nəticəsində yaranan gəlirlər Standartda nəzərdə tutulmur:

- İcarə müqavilələri
- İştirak payı metodu ilə uçota alınmış investisiyalardan yaranan devidentlər
- Sığorta şirkətlərinin sığorta müqavilələri
- Maliyyə aktivlərinin və maliyyə öhdəliklərinin ədalətli dəyərindəki dəyişikliklər və ya onların satışı
- Digər qısa müddətli aktivlərin ədalətli dəyərindəki dəyişikliklər
- Kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə aid bioloji aktivlərin ədalətli dəyərindəki dəyişikliklər və onların ilkin tanınması
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin tanınması
- Tikinti müqavilələri ilə bir başa bağlı olan xidmətlərin göstərilməsi faydalı qazıntıların hasilatı

6 № -li Standartda istifadə edilmiş əsas anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edir:

Adi fəaliyyət – təsərrüfat məqsədlərinə nail olmaq üçün müəssisə tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətdir.

Ədalətli dəyər – müstəqil, yaxşı məlumatlandırılmış və bu cür əməliyyatın həyata keçirilməsində maraqlı olan tərəflər arasında əməliyyatın icrazı zamanı aktivin mübadilə edilməsi və ya öhdəliyin yerinə yetirilməsi mümkün olan məbləğdir.

Tanınma – bu standartın tətbiqi sahəsinə daxil olan gəlirlər, onlar ilə əlaqədar gələcək iqtisadi səmərənin müəssisəyə daxil olacağı ehtimal olunduğu və bu səmərənin

dəyərinin etibarlı səviyyədə qiymətləndirilə biləcəyi anda mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda tanınmalıdır.

Gəlirin qiymətləndirilməsi - əməliyyatdan yaranan gəlirin məbləği, adətən müəssisə və aktivin alıcısı və ya istifadəçisi arasındakı razılama əsasında müəyyənəşdirilir. Bu gəlir müəssisə tərəfindən aktivin satılması nəticəsində təqdim olunan hər hansı satış endirimləri nəzərə alınmaqla əldə olunmuş və ya əldə edilməsi gözlənilən ödəmənin ədalətli dəyəri ilə qiymətləndirilir. Bu gəlir pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentləri, qeyri pul aktivləri (qeyri monitar), habelə müəssisənin öhdəliklərinin azalması şəkilində əldə edilə bilər.

Malların satışı - malların satışından əldə olunan gəlir aşağıdakı bütün şərtlərin yerinə yetirildiyi təqdirdə tanınır:

- a) müəssisə malların mülkiyyət hüququ ilə bağlı risklərin və mükafatların əhəmiyyətli dərəcəsini alıcıya ötürdükdə
- b) müəssisə mülkiyyət hüququ ilə bağlı idarəetmədə artıq iştirak etmədikdə vəsatılmış mallar üzərində faktik nəzarəti saxlamadıqda
- c) gəlirin məbləğini etibarlı əsasda qiymətləndirmək mümkün olduqda
- d) əməliyyat ilə bağlı iqtisadi səmərələrin müəssisəyə daxil olması ehtimal olunduqda
- e) əməliyyat ilə bağlı keçmiş və gələcək xərcləri etibarlı əsasda qiymətləndirmək mümkün olduqda.

Xidmətlərin göstərilməsi - xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı olan əməliyyatın nəticəsinin etibarlı hesabat tarixinə olan yekunlaşma mərhələsinə istinadən tanınmalıdır. Əməliyyatın yekun mərhələsinə istinad edilərək gəlirin tanınması “işin faiz etibarı ilə yerinə yetirilməsi metodu” adlanır. Bu metoda əsasən gəlir xidmətlərin göstərildiyi hesabat dövründə tanınır.

Faiz gəliri, royalti və dividendlər - müəssisənin aktivlərinin digər şəxslər tərəfindən istifadə edilməsi aşağıdakı formalardan gəlirlərin yaranması ilə nəticələnir:

- a) **faiz gəliri**- müəssisəyə məxsus olan pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin istifadəsinə görə ödənişlər

b) **royalti-** müəssisənin uzunmüddətli aktivlərinin (patentlərin, ticarət nişanlarının müəlliflik hüquqlarının, komputer proqram təminatının və sair oxşar aktivlərin) istifadəsinə görə ödənişlər

c) **dividentlər** – müəssisənin xalis mənfəətinin səhmdarlar arasında onların müvafiq iştirak paylarına uyğun olaraq bölüşdürülmüş məbləğləri.

Bu Standart **44 maddədən ibarətdir**. Ancaq biz burada bəzi əsas anlayışları açıqlamağı nəzərdə tutmuşuq. Standartın başlıca məqsədi satış üçün nəzərdə tutulmuş aktivlərin uçotu qaydalarının, habelə də yandırılmış əməliyyatlar üzrə təqdim edilməni və açıqlanmalı olan məlumatın müəyyənləşdirilməsidir. 23 № -li Standart xüsusi olaraq aşağıdakıları tələb edir:

a) satış üçün nəzərdə tutulmuş kimi təsnifləşdirmə meyarlarına uyğun gələn aktivlərin mövcud olan 2 dəyərdən ən aşağı dəyər ilə: **satış xərcləri** çıxılmaqla ədalətli dəyər və ya balans dəyəri ilə qiymətləndirilməli olduğunu və həmin aktivlər üzrə amortizasiyanın hesablanması üçün dayandırılmasını

b) satış üçün nəzərdə tutulmuş kimi təsnifləşdirmə meyarlarına uyğun gələn aktivlərin mühasibat balansında ayrıca maddə ilə və dayandırılmış əməliyyatların nəticələrini mənfəət və zərər haqqında hesabatda ayrıca maddə ilə göstərilməsini.

Uzunmüddətli aktivlərin (və ya silinmə qrupunun) satış üçün nəzərdə tutulmuş kimi təsnif edilməsi – aktivin balans dəyərinin əvəzi prinsip etibarı ilə davamlı istifadədə deyil, daha çox satış əməliyyatı hesabına alınacağı gözləniləndə müəssisə uzun müddətli aktivləri (və ya silinmə qrupunu) satış üçün nəzərdə tutulmuş kimi təsnif etməlidir.

Bunun üçün aktivlər (və ya silinmə qrupu), bu cür aktivlərin (və ya silinmə qruplarının) satışı ilə bağlı olan yalnız adi (yəni adətən qəbul edilmiş) şərtlər nəzərə alınmaqla onun hazırkı vəziyyətində dərhal satılmaq üçün sərəncamda olmalıdır ya onun satışı **yüksək dərəcədə ehtimal edilməlidir**.

Müəssisə, satış üçün nəzərdə tutulmuş kimi təsnif edilən uzunmüddətli aktivləri (və ya silinmə qrupunu) mövcud olan iki dəyərdən ən aşağı dəyərlə: satış xərcləri çıxılmaqla ədalətli dəyər ilə və ya balans dəyəri ilə qiymətləndirilməlidir.

Əlavə açıqlamalar – müəssisə uzunmüddətli aktivin (və ya silinmə qrupunun) ya satış üçün nəzərdə tutulmuş kimi təsnif etdiyi, yada satıldığı dövrdə qeydlərdə aşağıdakı informasiyaları açıqlamalıdır:

- a) uzunmüddətli aktivin (və ya silinmə qrupunun) təsvirini
- b) satış faktlarının və şərtlərinin və ya gözlənilən xaric olmaya gətirib çıxaran fakt və şərtlərin təsvirini və həmin xaric etmənin gözlənilən ana aparılma üsulu və vaxtını
- c) tanınmış mənfəət və ya zərər və əgər mənfəət və zərər haqqında hesabatda ayrıca göstərilməyibsə, mənfəət və zərər haqqında hesabatda mənfəət və zərəri daxil edilən maddəni.

FƏSİL II. GƏLİRLƏRİN VƏ XƏRCLƏRİN MHBS – NA UYĞUN OLARAQ UÇOTU XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

2.1. MHBS-na uyğun olaraq gəlirlərin və xərclərin tanınması .

Mühasibat uçotunun ən mühüm vəzifələrindən birisi istənilən zaman kəsiyində təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin nəticələri haqda informasiyalar təqdim etməkdən ibarətdir. Belə informasiyalar adətən müvafiq hesabatda əksini tapan mənfəət ya da zərərin kəmiyyəti kimi özünü biruzə verir.

Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin nəticələrinin əsas maliyyə göstəriciləri mənfəət və zərər haqqında hesabatda təsvir edilir. Mənfəət və zərərlərin elementləri kimi isə gəlirlər və xərclər çıxış edir.

Mənfəətin müəyyənləşdirilməsi uçot prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Mühasibat mənfəətindən ilk növbədə mənfəət vergisinin hesablanması istifadə olunur.

Mənfəətin müəyyənləşdirilməsi prosesində ən mühüm elementlər gəlir və xərclərdən ibarətdir. Ənənəvi mühasibat uçotunda gəlirlərin, xərclərin və maliyyə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsinin bəzi qaydaları, prinsipləri və qiymətləndirilməsi (ölçülməsi) mövcuddur. Eyni zamanda həmin qaydaların və prinsiplərin məqsədə uyğunluğa yaxud adekvatlığı bir çox hallarda şübhə yaradır. Belə ki, onların əksəriyyəti müxtəlif vaxtlarda müxtəlif praktik vəziyyətləri həll etmək üçün mühasibat uçotuna daxil edilmişdir.

Britaniyanın konseptual əsaslarının layihəsində mühasibat uçotunda mənfəətə geniş mənada yanaşmanın mümkünlüyü formal surətdə tanınır. ABŞ-in Maliyyə uçotu Standartları üzrə Şurası 1980-ci ildə, daha sonra 1985-ci ildə kommersiya müəssisələrinin təsərrüfat əməliyyatlarının qiymətləndirmə (ölçmək) sərhədlərini aktivlər və xərclər vasitəsilə genişləndirməyə cəhd göstərmişdir. Şura **tam mənfəəti** belə müəyyən edir: **tam mənfəət** dedikdə, hesabat dövrü ərzində təsərrüfat subyektinin xüsusi kapitalının (xalis aktivlər) ölçülməsi deməkdir. Bu kapitalın firmanın sahibinin şəxsi kapitalı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və eyni zamanda təsərrüfat əməliyyatlarının və hadisələrinin nəticəsi sayılır.

Yeni Zelandiya və Avstraliyada da bu nöqteyi-nəzər əsas götürülür.

Mənfəətin hər hansı bir konsepsiyasında o, hesablandıqda, bütün hallarda gəlirlər və xərclər ön plana çıxır. Buna görə də həmin terminlərin nə demək olduğunu mühasibat uçotu nöqteyi-nəzərindən araşdırmaq lazımdır .

Amerikanın Mühasiblər İnstitutu belə bir tərif verir: **“Gəlir, malların satılması və xidmətlərin göstərilməsi nəticəsində baş verir və onların əvəzində alınan pulla ölçülür.”** Xərclərə gəldikdə, bu sözlər **“xərclər”** (exrense) və **“məsrəflər”** (cost) bir çox hallarda sinonim kimi istifadə edilir. Onların mühasibat ucotu nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyəti də müxtəlifdir. **“Məsərlər”** termini resurslardan istifadəyə, o cümlədən aktivlərin alınmasına aiddir. **“Xərclər”** termini isə yalnız həmin dövr ərzində təsərrüfat subyektinin mənfəəti müəyyənləşdirildikdə istifadə edilən resursları əks etdirir.

Məsərlərin kəmiyyəti artıq alınmış, ya da alınacaq mallarla bağlıdır. Məsərləri həyata keçirilən və ya keçirilməyən məsrərlərə bölürlər. Həyata keçirilməyən məsrərlər gələcək dövrün gəlirlərinin yaranmasında tətbiq olunur. Həyata keçirilən məsrərlər isə gələcək dövrün gəlirlərinin yaranmasında tətbiq olunmur və buna görə də gəlirlərin , yaxud cari dövrün bölüşdürülməmiş mənfəətinin tərkibindən çıxılır.

Xərclər isə ABŞ-da aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilir: **“Xərclər ən geniş anlamda gəlirlərdən çıxılan bütün çəkilən xərcləri özündə birləşdirir”**. Bu da özlü-yündə gəlirlər-xərclər kimi ənənəvi istinadı təsvir edir. Adı çəkilən ölkədə xərclər dedikdə, konkret surətdə aktivlərin ümumi azalması, yaxud kreditor borclarının ümumi artımı başa düşülür.

ABŞ-da xərclər və itkilər (zərərlər) biri-birindən fərqləndirilir. İtkilər (zərərlər) dedikdə təsərrüfat subyektinin əlaltı, yaxud təsədüfi razılaşmalar, digər əməliyyatlar, hadisələr və hallar nəticəsində xüsusi kapitalın (xalis aktivlər) azalması başa düşülür. Eyni zamanda mənfəət hesablandıqda həm xərclər həm də itkilər nəzərə alınır.

Rusiyada Macarıstanda, Aİ-də və Kanadada məsrəf elementlərinin müqayisəli təhlili aşağıdakı fərqləri müəyyənləşdirməyə imkan verir:

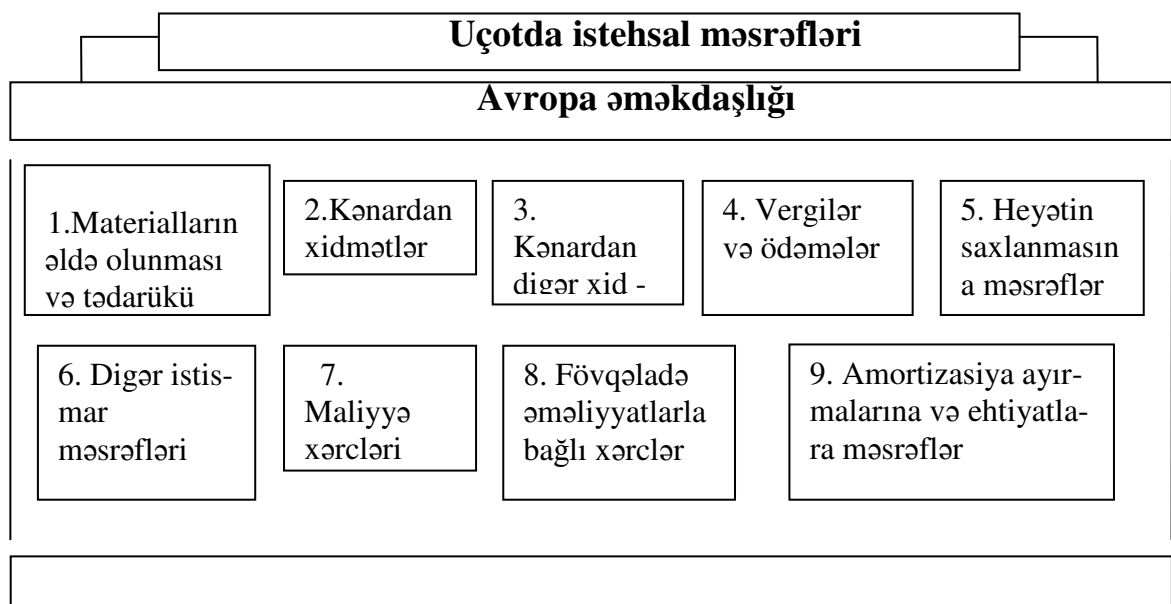
- demək olar ki, bütün ölkələrdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar maliyyə xərcləri (kreditə görə faizlər, bank ödənişləri və s.) fərqləndirilir;
- Aİ ölkələrində və Kanadada istehsal məsrəflərinə vergilər və ödənişlər (əlavə dəyər vergisi, patent ödənişləri və i.a) daxil edilir.

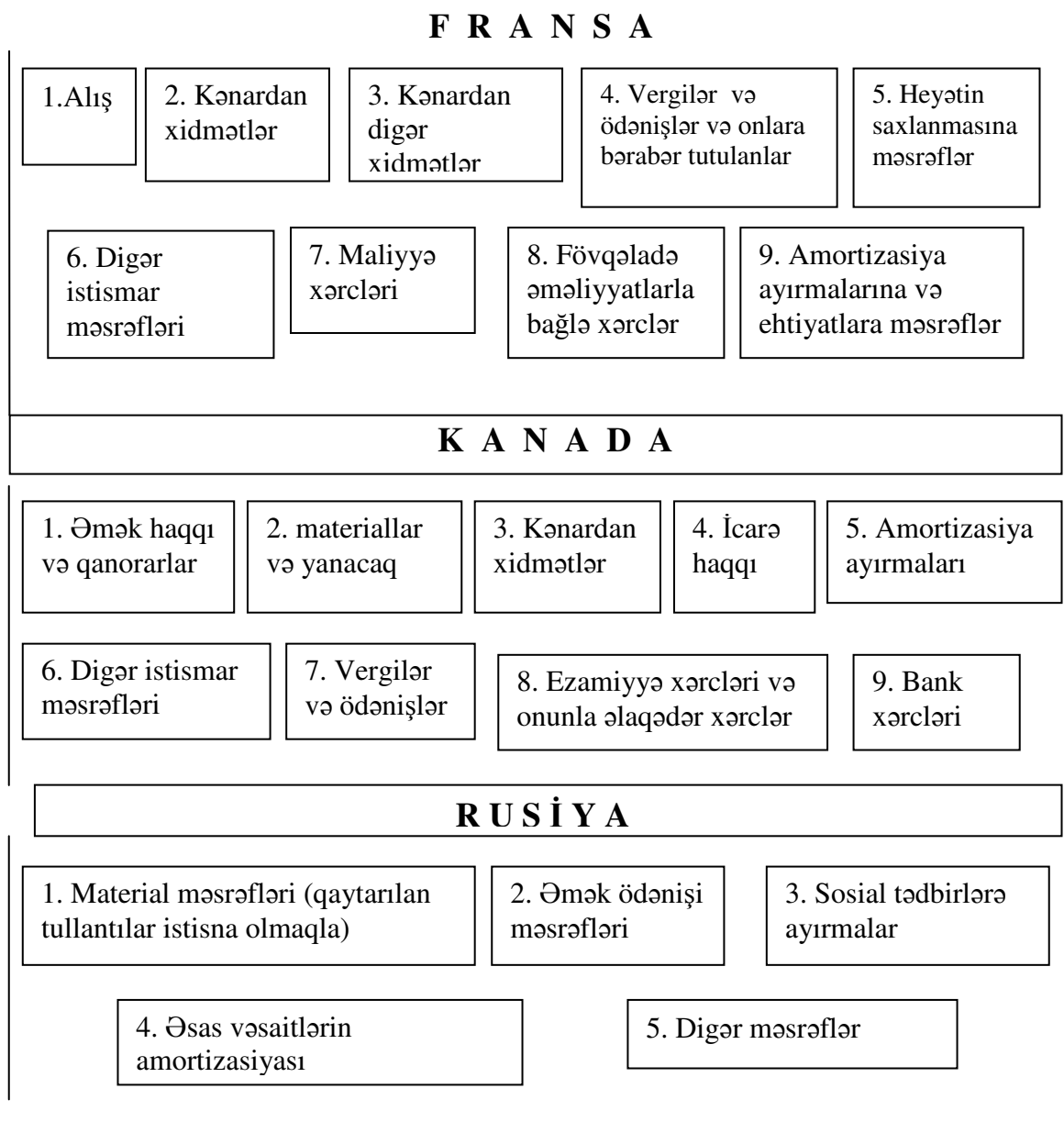
Müxtəlif ölkələrin mühasibat uçotunda tətbiq edilən istehsal məsrəflərinin elementlərinin təsnifatı aşağıdakı şəkildə verilmişdir (**şəkil 2.1**):

MHBS 18-in xarakteristikası. Gəlirlər haqda informasiyaların mühasibat uçotunda formalaşması və onun xarici şirkətlərin maliyyə hesabatında açıqlanması **MHBS 18 “Gəlirlər”** adlı standartla tənzimlənir. Bu standart 1993-cü ildə yenidən nəzərdən keçirilmişdir. Adı çəkilən standartın məqsədi müəyyən tip əməliyyatların və hadisələri nəticəsində alınan gəlirlərə uçot nöqtəyi-nəzərindən yanaşmanı müəyyənləşdirilməkdən ibarətdir.

Gəlirlər – aktivlərin daxil olmasına, yaxud faydalılığının artmasına və ya öhtəliklərin azalmasına gətirib çıxaran iqtisadi faydanın artması kimi müəyyənləşdirilir. Gəlir, müəssisənin əsas fəaliyyətindən daxil olmaları, həm də digər əməliyyatlardan alınan mənfəəti özündə birləşdirir. Gəlirlərin müxtəlif adları var: satış, qonorar, faizlər, dividendlər, royalti və i.a.

18-ci Standart aşağıdakı əməliyyatların nəticəsində meydana çıxan gəlirlərin mühasibat uçotunda qeydiyyatı alınmasında istifadə edilir.

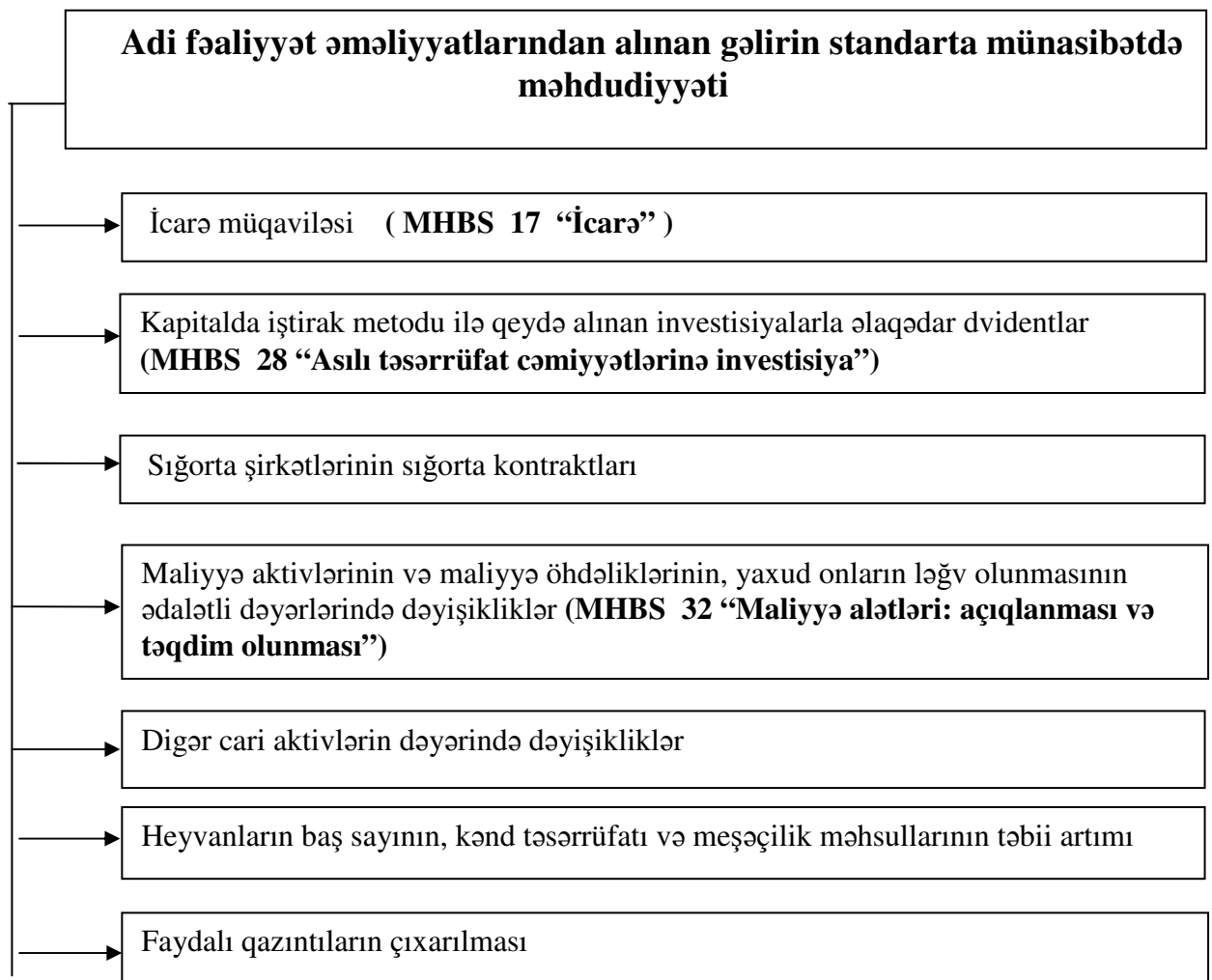

Şəkil 2.1. Müxtəlif ölkələrin uçot praktikasında istehsal məsrəflərinin uçotu təsnifatı:

- Malların satışı;
- Xidmətlərin göstərilməsi;
- Muəssisə aktivlərinin digər təşkilatlarda istifadəsi (faizlər, royaltilər və dividendlər).

MHBS 18 adlı standartın normaları aşağıdakı cədvəldə verilən əməliyyatlar nəticəsində yaranan gəlirlərə şamil edilmir (**şəkil 2.2.**).

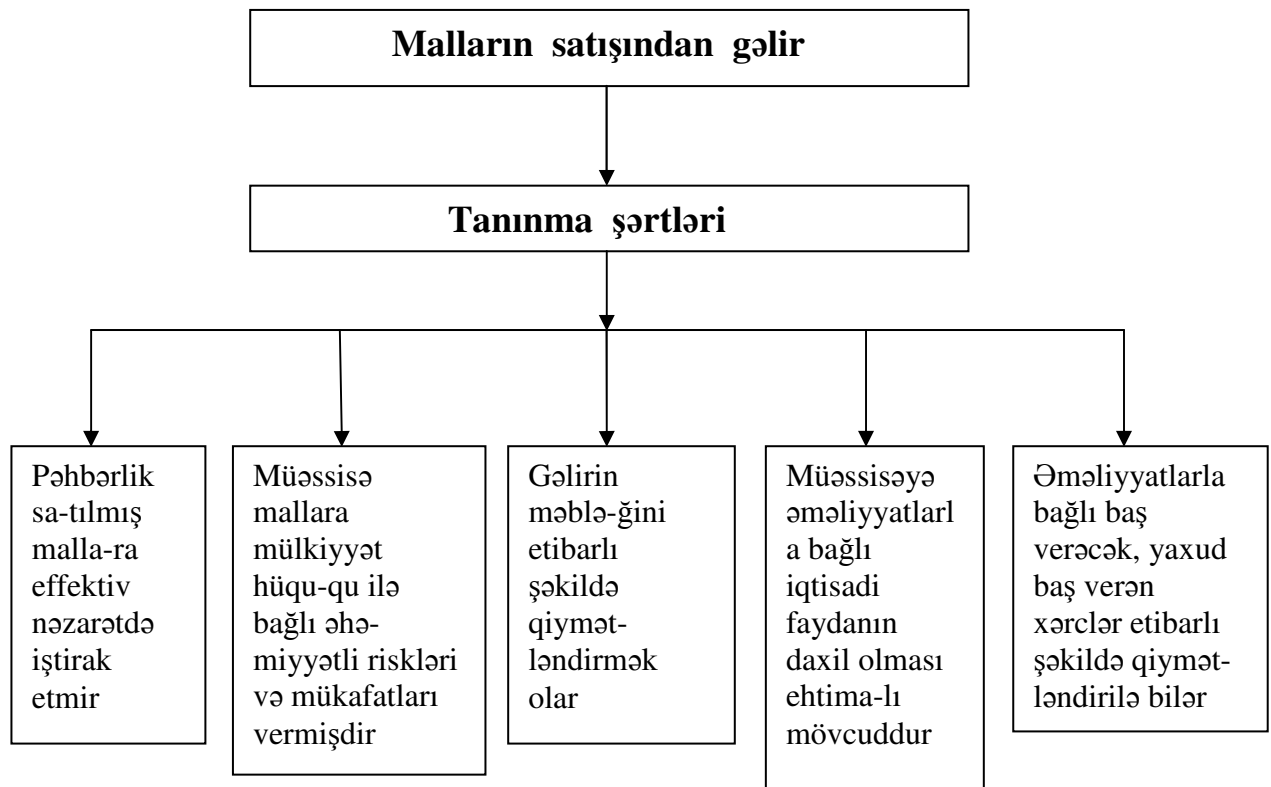
Şəkil 2.2. MHBS 18 “Gəlir” adlı standartın tətbiq olunmadığı əməliyyatlar.

Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq gəlirlərə yalnız onun cari hesabına daxil olan iqtisadi fayda aid edilir. Üçüncü şəxsin adından alınan məbləğlər (məs. satışdan vergi, mallara və xidmətlərə vergi və əlavə dəyər vergisi) müəssisəyə daxil olan iqtisadi gəlir hesab olunmur. Bu məbləğlər xüsusi kapitalın artmasına gətirib çıxarmır, başqa sözlə gəlirdən çıxılır. **MHBS 18 “Gəlir”** adlı Standarta uyğun olaraq gəlirlər alınan, yaxud alınası kompensasiyanın ədalətli dəyərilə qiymətləndirilir.

Əksər hallarda kompensasiya (əvəzləmə) pul formasında, gəlirlər isə alınan, yaxud alınması gözlənilən pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri məbləğində əks etdirilir.

Kompensasiyaların ədalətli və nominal məbləğləri arasındakı fərq, faizlərdən alınan gəlir kimi müəyyənləşdirilir.

Malların satışından alınan gəlir aşağıdakı şərtlər yerinə yetirildikdə tanına bilər (şəkil 2.3.).

Malların satışından alınan gəlirin tanınması şərtləri (şəkil 2.3.)

Hesabatda və ona əlavələrdə müəssisə açıqlamalıdır:

- a) gəlirləri müəyyən etmək üçün qəbul edilmiş uçot siyasətini;
- b) müəyyən dövr ərzində tanınan gəlirin hər hansı biri əhəmiyyətli kateqoriyasının məbləğini;
- c) gəlirin hər hansı biri əhəmiyyətli kateqoriyasına daxil edilən malların, yaxud xidmətlərin mübadiləsi zamanı meydana çıxan gəlirin məbləği.

2.2. Müxtəlif ölkələrin uçot sistemində maliyyə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi və onların uçotda əks etdirilməsi.

ABŞ-da gəlirlərin tanınması malların və xidmətlərin satışından alınan gəlirlərin, habelə mənfəətin mühasibat uçotunda qeydiyyatı qaydasını müəyyənləşdirən gəlir prinsipinə uyğun olaraq həyata keçirilir. MHBS-na əsasən mallar və xidmətlər alıcıya çatdıqda və ondan sonra gəlir kimi tanına bilər.

Həmin anın seçilməsi bundan ibarətdir ki, qeyd olunan təsərrüfat əməliyyatı müəyyənlik, ölçülmək, relevantlıq və etibarlılıq meyarlarına cavab verməlidir.

Bu meyarların inkişafında daha iki meyar üstünlük təşkil edir:

1. Gəlirlər tanındıqda və yaxud tanınmaq imkanı olduqda uçota alınır. Gəlirlərin tanınması o deməkdir ki, mallar, xidmətlər və aktivlərin digər növləri nağd pulla satılır, yaxud qeyri – pul resursları ilə mübadilə olunur.
2. Gəlir – qazanıldıqda qeydə alınır. Başqa sözlə, şirkət kontrakt əsasında ələ bir iş yerinə yetirmişdir ki, bu işdən müvafiq gəlir götürmək hüququ qazanmışdır.

ABŞ-ın peşəkar hesablar Planında elementlər üzrə məsrəflərin uçotu hesabların xüsusi ciniqlərində təşkil edilir.

ABŞ-ın uçot praktikasında gəlirlərin və xidmətlərin uçotda əks etdirilməsi ilə əlaqədar köçürmələri tənzimləyən iki texniki termindən istifadə olunur. (**cədvəl 2.1.**)

Cədvəl 2.1. Hesablanmış və təxirə salınmış xərclərin/gəlirlərin mahiyyəti

Termin	Təyinatı	Nümunə
Hesablanmış xərclər	Ödənilməyən, yaxud hələlik qeydə alınmayan xərclər	İşçilərə hesablanmış hələlik ödənilməyən haqlar
Hesablanmış gəlirlər	Hesablanmış, yaxud hələlik qeydə alınmayan gəlirlər	Ödəniş alınanadək göstərilən xidmətlər
Təxirə salınan gəlirlər	Əvvəlcədən alınan, lakin qeydə alınmayan gəlirlər	Əvvəlcədən alınan icarə haqqı
Təxirə salınan xərclər	Əvvəlcədən ödənilən, lakin hələlik qeydə alınmayan xərclər	Əvvəlcədən ödənilən sığorta müqafatı

Satış prinsipi – mənfəətin təyinatını tənzimləyən ənənəvi mühasibat uçotu prinsiplərindən biridir.

Müəssisə, satış xidmətlərindən və mallardan gəlir götürdüyü ana pul ala bilər və onu uçotda əks etdirər. Məhsul satılmadan tutulan məbləğ **qazanılmamış, yaxud təxirə salınan gəlirlər** adlanır. Qazanılmamış gəlir satışın həyata keçirildiyi dövrə aid edilməlidir. Qaydaya görə nizamlayıcı köçürmə qazanılmayan gəlirin alındığı dövrün sonunda tərtib olunmalıdır. Belə köçürmə aşağıdakıları tanımağa xidmət edir:

1. cari dövr ərzində qazanılan gəlirin düzgün məbləğini;
2. öhdəlik kimi məbləğlərin qalığını.

Hesabat dövrünün sonunda təhlil aparılan göstərə bilər ki, müəyyən gəlir qazanılmışdır (satış prinsipinə uyğun olaraq), lakin qeydə alınmamışdır. Qeydə alınmayan gəlir **hesablanılan gəlir** adlanır.

Satış prinsipinə görə hesabat dövründə qazanılan gəlir yaradılmış aktivlə birlikdə həmin dövrdə də qeydiyyatda alınmalıdır.

Şirkətlər bəzən bir uçot dövründə nağd valyuta ödəməklə, sonrakı bir neçə uçot dövrü ərzində gəlir götürülməsini nəzərdə tutur. Belə əməliyyatlar gələcək fayda vasitəsilə aktiv əmələ gətirir. Bu qəbildən olan aktivlər **gələcək dövrlərin xərcləri, yaxud təxirə salınan xərclər** adlanır. Gələcək dövrlər baş tutduqca, satış prinsipinə uyğun olaraq müvafiq gəlirlər qazanılır.

Xərclərin əksəriyyəti bir dövr ərzində meydana çıxır və ödənilir. Bununla yanaşı hesabat dövrünün axırında qaydaya görə çəkilmiş, lakin hələ qeydə alınmamış xərclər aşkara çıxarılır.

Ödənilməyən belə xərcləri **hesablanmış xərclər** adlandırırlar.

Aşağıdakı cədvəldə ABŞ-da xərclərin müəyyənləşdirilməsinin mümkün alternativ variantları verilmişdir (**cədvəl 2.2.**).

**Cədvəl 2.2. ABŞ-da xərclərin müəyyənləşdirilməsinin
alternativ variantları**

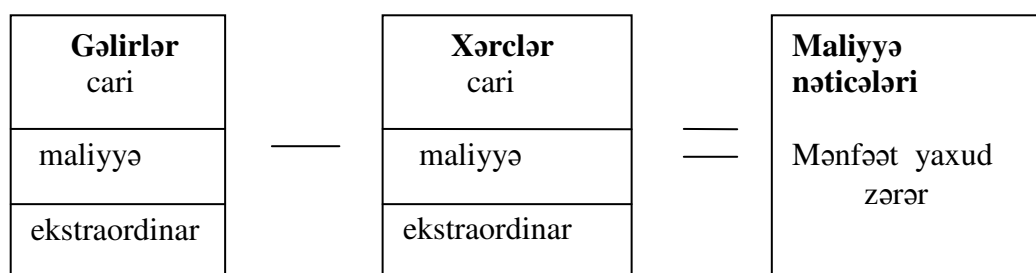
Tanınma elementi	Maliyyə hesabatlarını tərtib etmək məqsədləri üçün istifadə olunan metodlar	Vergiye cəlb olunma məq-sədləri üçün istifadə olunan metodlar
------------------	---	---

Xərclər	Hesablama və təxirə salınma metodlarına uyğun olaraq tanınma (gələcək dövrlərin xərcləri, gələcək ödənişlərə ehtiyatlar)	Ödəniş anına tanınma
Alınası hesab	Şübhəli borclara güzəştlərdən və ehtiyatlardan istifadə edilməsi	Birbaşa silinmə
Mal ehtiyatları	Orta çəki maya dəyəri metodundan istifadə etməklə malların qiymətləndirilməsi metodu	Mal ehtiyatları qiymətləndirildikdə FNFO metodlarından istifadə
Amortizasiya	Düzxətli metod	Dəyərin sürətlə silinməsi sistemi

Fransanın 1982-ci ildə qəbul edilən Ümumi Hesablar Planında nəticələr fəaliyyətin 3 növü ilə müəyyənləşdirilir: cari (istismar), maliyyə və ekstraordinar. Bu ölkənin hesablar Planında elementlər üzrə xərclərin uçotu üçün **“Məsraflərin hesabı”** adlı hesab həzərdə tutulmuşdur. Hesabın tərkibində 9 sintetik hesab, birinci dərəcəli 53 subhesab, ikinci dərəcəli 148 subhesab və 28 analitik hesab öz əksini tapmışdır.

Elementlər üzrə xərclərin uçotu üçün nəzərdə tutulan hesab – istehsalat (6 hesab), maliyyə (1 hesab), fəvqəladə (1 hesab), ehtiyatların və domasiyaların uçotu üçün nəzərdə tutulan müvafiq hesablara bölünür.

Fransa müəssisələrində mühasibat uçotunun qüvvədə olan Hesablar Planı üzrə maliyyə nəticələrinin hesablanması sxemi aşağıdakı şəkildə verilmişdir (**şəkil 2.3.**).

Şəkil 2.3. Fransada maliyyə nəticələrinin hesablanması sxemi.

Fransa müəssisələrinin qeyri - əməliyyat fəaliyyətindən alınan gəlir və xərclərin tərkibi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (**cədvəl 2.3**) .

Cədvəl 2.3. Fransız müəssisələrində qeyri - əməliyyat fəaliyyətində alınan gəlir və xərclərin tərkibi

I		Daxil olmalar, faizlər və i.a.
1	+	Kapitalda iştirakdan maliyyə gəlirləri
2	+	Digər uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarından daxil olmalar
3	+	Sair faizlər və sair daxil olanlar
II		Sair cari əməliyyatlar.
1	+	Sair təsərrüfat gəlirləri
2	-	Sair təsərrüfat xərcləri
3	+	Birgə əməliyyatlar – mənfəət
4	-	Birgə əməliyyatlar – zərər
5	+	Valyutanın müsbət məzənnə fərqi
6	-	Qiymətli kağızlarla bağlı gəlirlər
7	-	Girov öhdəlikləri və kommersiya kreditləri üzrə faizlər
8	-	Valyutanın mənfi məzənnə fərqi
9	-	Qiymətli kağızlarla bağlı xərclər
III		Xüsusi əməliyyatlar.
1	+	Xüsusi əməliyyatlar və çox baha dəyər
2	+	İdarəetmə əməliyyatlarından xüsusi gəlirlər
3	+	Əmlakla bağlı əməliyyatlardan xüsusi gəlirlər
4	-	İdarəetmə əməliyyatlarından xüsusi xərclər
5	-	Əmlakla bağlı əməliyyatlardan xüsusi xərclər
6	-	Nəticədə qeydiyyatata alınan investisiya subvensiyaları
IV		Köçürülmüş artıq gəlmələrin və tam qiymətləndirilmələrin kompensasiyası (əvəzlənməsi).
1		Nəticədə nəzərə alınan artıq gəlmələr
2	+	Nəticədə qeydə alınmayan qiymətləndirmələr
3	-	Artıq gəlmələri və qiymətləndirməli azaltmaq üçün ödənişlər
	-	Material və qeyri-materialların dəyərində baş verən artıqgəlmələr və əksik-gəlmələr, investisiyalarda iştirak hüququ, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları.

Qaydaya görə gəlir və xərclər arasındakı fərq hesabat dövrünün (həftə, ay, rüb, yarımil, il) sonunda müəyyənləşdirilir, mənfəət və zərərlər haqqında hesabat formasında rəsmiləşdirilir. Nəticələr fəaliyyətin aşağıdakı növləri üzrə hesablanır: cari (istismar), maliyyə və ekstraordinar. Başqa sözlə uçotun iki dairəli prinsipi tətbiq edilir: maliyyə mühasibatında – xərclərin 9 ünsürü, idarəetmə mühasibatında isə xərclərin 3-7 maddəsi. Bu zaman məsrəflərin elementlərin və maddələrinin integrasiyası baş vermir. Bunun üçün **“Məsrəf – buraxılış”** metodunun köməyiylə xammalın, materialların, malların, hazır məhsulların və bitməmiş istehsalın qalıqlarındakı dəyişiklikləri nəzərə almaq lazımdır. Daha sonra həmin qalıqlar **“Mənfəət və zərərlər”** hesabında əks etdirilməlidir. Hər bir müəssisə idarəetmə uçotu sistemində aşağıdakı məsuliyyət mərkəzləri üzrə maliyyə nəticələrini müəyyən edə bilər:

- **məsuliyyət mərkəzləri** – bu qruplaşma rəhbərliyə məsul olan şəxsin mövcudluğuna istinad edir (şöbə, bölmə, sex, anbar və s. üzrə);
- **maya dəyəri mərkəzləri** - xərclərin müxtəlif meyarlar üzrə qruplaşmasının maya dəyərinin nomenklaturası ilə əlaqəsi bir o qədər də vacib deyildir. Burada meyar qismində zaman kəsiyi, müəssisə, filial, məhsul, sifariş və s. çıxış edə bilər;
- **mənfəət mərkəzləri** (fəaliyyətin seqmentləri) – bu idarəetmə mühasibatının uçot konstruksiyası hesab olunur. Belə mərkəzlərdən strateji qərarların (ölkənin regionları üzrə, əhəlinin kateqoriyaları üzrə və s.) qəbulu üçün istifadə edilir.

Məsuliyyət və mənfəət mərkəzləri üzrə marj, yaxud nəticə müəyyənləşdirilir.

Fransız müəssisələrində maliyyə və idarəetmə mühasibatlıqları arasındakı iqtisadi qarşılıqlı əlaqə xüsusi hesablar vasitəsilə təsvir edilir. Son nəticədə təsərrüfat əməliyyatlarının hesablarda qeyd olunmasında dördqat prinsipdən istifadə olunur:

- **1-5-ci siniflər** = $\pm$ nəticə firmanın əmlak vəziyyətindəki dəyişiklikdən irəli gəlir;

- **6-8-ci siniflər** = $\pm$ nəticə xərclərin və buraxılışın nisbəti kimi müəyyən edilir;
- **9-cu sinif**, 90-cı hesab = $\pm$ nəticə məsrəflərin maliyyə və idarəetmə mühasibatlığında əks etdirilməsi prosesindən götürülür;
- **9-cu sinif**, 92-98-cı hesablar = $\pm$ nəticə müvafiq məsuliyyət mərkəzləri üzrə müəyyən edilir.

Qeyd olunanlara əsasən maliyyə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsinin dörd müxtəlif metodları fərqləndirilir. Kiçik, fermer, ticarət, iaşə və s. təsərrüfatlarda onları il ərzində xalis aktivlərin dəyişilməsi kimi hesablayırlar.

İsveçrədə istehsal məsrəflərinə inzibati və kommersiya xərclərindən başqa üstəlik xərclər də daxil edilir. Daimi üstəlik istehsalat xərcləri texnika ilə silahlanma gücündən asılı olaraq bölüşdürülür. Faizlərin ödənilməsinə çəkilən xərcləri də üstəlik xərclərin tərkibinə daxil etmək olar. Şirkətlərin əksəriyyəti dolayı xərclərin bir hissəsini ehtiyatların dəyərinə aid edirlər. Lakin bəzi şirkətlər hazır məhsulu qiymətləndirdikdə, yalnız müstəqim istehsal xərclərini qeydə alırlar.

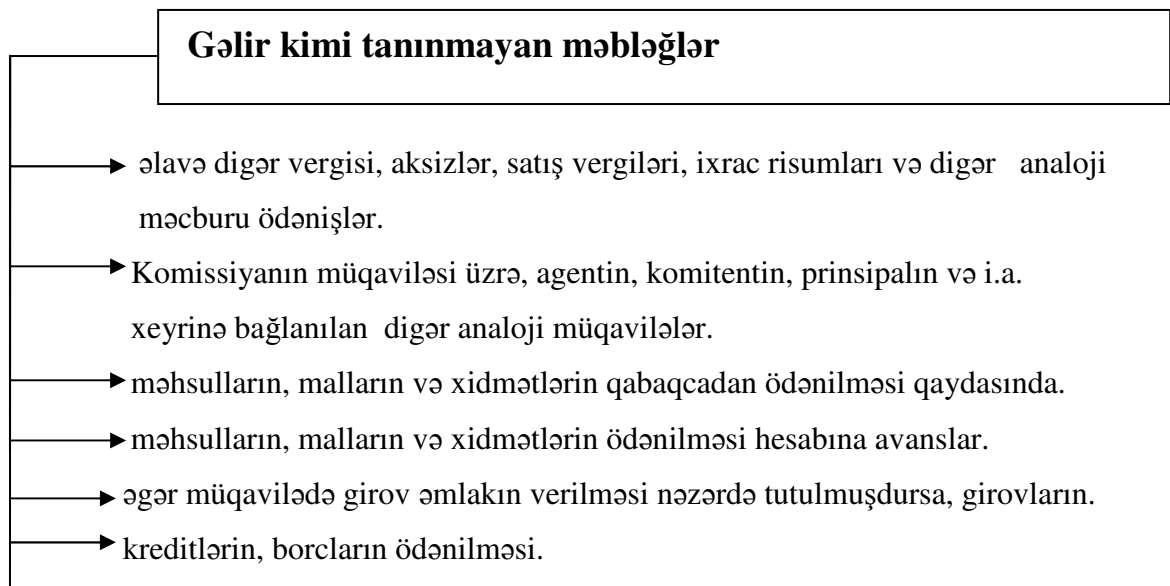
Moldovada maliyyə nəticələri yalnız hesablaşma yolu ilə müəyyənləşdirilir. Başqa sözlə nəticələr mühasibat yazılışı aparmadan bütün gəlir və xərcləri tutuşdurmaq yolu ilə hesablanılır. Mənfəət vergisi də xərclərin bir növü olduğu üçün balansda xalis mənfəət (zərər) qeydə alınır.

Yalnız hesabat dövrünün sonunda maliyyə nəticələri sistemli yazılışlarla müəyyən edilir. Ancaq təkcə gəlir və xərclər hesablarından istifadə etmək mümkün deyildir, belə ki, onlar kifayət qədər çoxdur. Buna görə də həmin hesablardan götürülən məbləğlər əvvəlcə **351 “Yekun nəticələri”** xüsusi hesabda yekunlaşdırılır və ilin sonunda **333 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərər)”** hesabına köçürülür.

Rusiyada gəlirlər və onların açıqlanması haqda informasiyaların uçotda formalaşmasının metodoloji əsasları **PBU 9 “Gəlirlər”** adlı təlimatda göstərilir.

Müəssisənin gəlirləri dedikdə, aktivlərin (pul vəsaitləri, digər əmlak) daxil olması nəticəsində iqtisadi gəlirin artması başa düşülür.

Lakin aşağıdakı bəzi daxil olmalar gəlir kimi tanınmır (**şəkil 2.4.**):

Şəkil 2.4. Müəssisənin gəlir kimi tanımadığı daxil olmalar.

Təşkilatın gəlirləri onların xarakterindən, alınma şərtlərindən, və təşkilatın fəaliyyət istiqamətindən asılı olaraq bölünür:

- 1) adi fəaliyyətdən gəlirlər;
- 2) əməliyyat gəlirləri;
- 3) satışdankənar gəlirlər.

Adi fəaliyyətdən gəlirlər şəklində malların və məhsulların satışından, iş və xidmətlərin göstərilməsindən alınan vəsait çıxış edir.

Fövqaladə gəlirlərə aiddir: təbii fəlakətdən, yanğından, qəzadan, milliləşdirilmədən və s. daxil olmalar.

Alman uçot praktikasının xüsusiyyətinə görə təxirə salınan gəlirlər və xərclər balansda ayrıca bölmələr şəklində göstərilir.

Gəlirlər və xərclər hesabı özlüyündə **“Xüsusi kapital”** hesabının tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Almaniyanın hesablar Planında onların uçotu üçün 2-ci və 8-cü sinif gəlirlər hesabı, 2-ci və 4-cü sinif xərclər hesabı nəzərdə tutulmuşdur.

Xərclər aşağıdakı qayqada təsnifləşdirilir:

- 1) **məqsədli xərclər** – adətən istehsal prosesində meydana çıxır;

2) **neytral xərclər** - hesabat dövründə əmələ gəlir və uçota alınır, lakin onlar bilavasitə istehsalat prosesi ilə bağlı olmsdıqları üçün istehsalat mənfəətinə təsir göstərmirlər. Onlara aiddir:

- **qeyri-müntəzəm xərclər** – istehsalatla əlaqəsi olan həmin xərclər daima dəyişikliyə məruz qalan kəmiyyətləri vasitəsilə neytrallaşdırılmalıdır;
- **istehsalatla əlaqəsi olmayan xərclər;**
- **digər hesabat dövrlərinə aid edilən xərclər;**

3) **əlavə xərclər.**

Gəlirlər (o cümlədən hesabat dövrünün) aşağıdakı qaydada təsnifləşdirilir:

- 1) **məqsədli gəlirlər:** əsas istehsalat gəlirləri, başqa sözlə istehsal haqqında meydana çıxan gəlirlər;
- 2) **neytral gəlirlər:** İstehsal prosesində yaranmayan lakin, hesabat dövrünə aid edilən dəyərin artımı; Burada da gəlirlərin aşağıdakı qrupları fərqləndirilir:
 - istehsalatla heç bir əlaqəsi olmayan gəlirlər;
 - istehsalat prosesilə əlaqəsi olan qeyri-müntəzəm xərclər. Bu xərclərin onlarən kəmiyyəti vasitəsilə neytrallaşdırılması məqsədə uyğundur;
 - digər hesabat dövrlərinə aid edilən gəlirlər;
- 3) əlavə istehsalat gəlirləri, başqa sözlə, heç vaxt daxil olmalara gətirib çıxarmayan gəlirlər.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələri maliyyə uçotunda gəlirlərin və xərclərin arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Mühasibat uçotunun həqiqətən yalnız gəlirlər (**neytral gəlirlər + məqsədli gəlirlər**) və xərclər (**neytral xərclər + məqsədli xərclər**) əks etdirildiyi üçün heç bir problemə rast gəlinmir.

Suriya Ərəb Respublikasının vahid uçot sistemi istehsal xərclərini üç qrupa bölür: **materiallar, əmək haqqı və sair xərclər.**

FƏSİL III.KREDİTLƏRİN, BORCLARIN VƏ MALİYYƏLƏŞMƏLƏRİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Kreditlərin , borcların və maliyyələşmələrin mahiyyəti və onların müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin nizama salınmasında rolu

Bazar rəqabətinin daima dəyişikliyə məruz qaldığı şəraitdə dövriyyə aktivlərini yalnız xüsusi mənbələr (nizamnamə kapitalı, ehtiyat kapitalı, bölüşdürülməmiş mənfəət, məqsədli maliyyələşmələr) hesabına formalaşdırmaq kifayət qədər deyildir. Dövriyyə vəsaitlərinə olan əlavə tələbat (müvəqqəti) artıq cəlb edilmiş vəsaitlər (banklar və digər qeyri-kredit təşkilatları tərəfindən verilən kreditlər və borclar) hesabına ödənilir.

Kreditləşmə obyektlərindən, sövdələşmə iştirakçılarının tərkibindən və faizlərin kəmiyyətindən asılı olaraq bank və kommersiya kreditlərini bir-birindən fərqləndirirlər.

Bank kreditləri banklar və digər kredit-maliyyə institutları tərəfindən həm istehsalı genişləndirmək, həm də borcları ödəyən zaman ödəniş vasitəsi kimi pul ssudaları formasında verilir.

Ödəmə müddətlərinə görə qısamüddətli və uzunmüddətli kreditləri bir-birindən fərqləndirirlər. Qısamüddətli kreditlərdən müəssisələr qaydaya görə xüsusi dövriyyə vəsaitlərinə olan müvəqqəti ehtiyacları ödəmək, habelə istehsal xarakterli məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu qəbildən olan kreditlərin ödənməsinin orta müddəti bir ilə qədərdir.

Uzunmüddətli kreditlərdən investisiya məqsədlərinə əsas vəsaitlərin hərəkətinə xidmət göstərmək üçün istifadə olunur. Belə kreditlər yeni inşaat, texniki cəhətdən yenidənqurma, rekonstruksiya və digər kapital qoyuluşları üçün istifadə edilir.

Onların ödənməsinin orta müddəti dövlət tərəfindən zəmanət olarsa, üç ildən beş ilədək, bəzən də daha çox ola bilər.

Bank və müştəri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr kredit müqaviləsi və yaxud kredit sazişi vasitəsilə rəsmiyyətə salınır. Kredit müqavilələrinin tətbiqi sferaları kifayət qədər məhduddur. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin

müvafiq maddələrinə görə belə müqavilələr üzrə kreditorlar kimi Milli bank tərəfindən lisenziya verilən banklar və digər kredit təşkilatları çıxış edə bilər. İkincisi kredit müqaviləsinin predmeti pul vəsaitləri sayılır. Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə müqavilə üzrə pul vəsaitləri müəssisələrə yalnız nağdsız qaydada verilə bilər.

Kredit müqaviləsinin birinci bölməsində kreditləşmənin obyektı, müddətləri və kreditin qaytarılmasının təminatının xüsusi şərtləri göstərilir.

Kredit müqaviləsinin ikinci bölməsində bankın öhdəliklərində verilən kreditin məbləği ssuda və yaxud bank faizinin stavkası, komisiyon mükafatı və s. göstərilir.

Bocalanın başlıca vəzifəsi ssudadan istifadənin məqsədli təyinatını, onun qaytarılmasının vaxtında olmasını, faizlərin (komisiyon) ödənməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Kreditdən məqsədli istifadənin kredit müqaviləsində düzgün əks etdirmək üçün aşağıdakı kreditləşmə obyektlərini dəqiq müəyyənləşdirmək zəruridir:

- ümumi xarakterli kreditlər. Belə kreditlərdən maliyyə resurslarına olan hər hansı bir ehtiyacları ödəmək üçün istifadə edilir (qısamüddətli kreditlər);
- məqsədli kreditlər. Belə kreditlərdən müəssisələr istisnasız hallarda kredit müqavilələri müəyyənləşdirilən vəzifələri həll etmək üçün istifadə oluna bilər.

Öhdəliklərin pozulması kreditin vaxtından əvvəl geriyyə çağırılması və yaxud faiz stavkasının artırılması formasında borc alan təşkilata sanksiyaların tətbiq olunmasına gətirib çıxarır.

Müqavilədə kreditin ödəniməsi üsulları müəyyənləşdirilir. Onlar həm birdəfəlik haqlar (qısamüddətli kredit), həm də kredit müqaviləsinin fəaliyyətinin bütün müddəti ərzində vaxtın uzadılması qaydasında ödənilə bilər.

Müəssisənin kreditləşməsinin müasir şəraitində ən mühüm an onun qaytarılması hesab olunur. Kreditin təminatı rolunda əmlakın hər hansı bir növü (məs., daşınmaz əmlak, qiymətli kağızlar, mallar, kredit riskinin sığortalanması, bankın tələbləri xeyrinə güzəştə getmək və s.) çıxış edə bilər. Kredit müqaviləsi isə müəyyənləşdirilən kreditin ölçüsü qaydaya görə tərəflərin razılığı əsasında

qiymətləndirilən girov əmlakın dəyərindən az olur. Müqavilə öhdəliyi zamanı borc alanın əmlakı bankın mülkiyyətinə keçir.

Təminat kimi üçüncü şəxsin maliyyə zəmanəti və sığorta orqanları qeydə alınan kredit müqavilələri xidmət göstərə bilər.

Kreditlər üzrə faizlər kredit müqaviləsinin fəaliyyətdə olduğu bütün müddət ərzində bərabər hissələrlə ssudaların ümumilikdə ödənilməsi anında və bilavasitə onun alınması anında ödənilir.

Üçüncü bölmədə sanksiyaların (pensiylar, cərimələr, dəbbələmələr və i.a.) tətbiq ediləcəyi vəziyyətlər göstərilir. Burada həmin sanksiyaların tətbiqinin bank tərəfindən hansı qaydada həyata keçiriləcəyi də nəzərdə tutulur.

Dördüncü bölmə bəzi hallar üzündən müqavilədə aparıla biləcək dəyişiklikləri əks etdirir. Belə hallara aiddir: malalanın və yaxud malsatanın dəyişdirilməsi, ödəniş formasının dəyişdirilməsi, kredit müqaviləsinin poulmasına gətirib çıxarmayan sair hallar.

Kredit müqaviləsi yalnız yazılı formada bağlanılmalıdır. Yazılı formaya əməl olunmaması həmin müqavilənin qüvvədən düşməsinə gətirib çıxarır. Müqavilə imzalandıqdan sonra baş verən bütün dəyişikliklər və əlavələr hüquqi protokolla rəsmiyyətə salınmalıdır.

Hazırda respublikada kreditləşmənin aşağıdakı formalarından istifadə olunur:

- bank, müəssisəni hesablaşma hesabına kreditin məbləğini köçürür. Kreditləşmənin müddəti ötdükdən sonra kredit ödənilir, başqa sözlə, müəssisə özünün hesablaşma hesabından banka müvafiq vəsait məbləği köçürür;
- bank, müəssisə üçün xüsusi ssuda hesabı açır və buraya satışdan vəsait köçürülür. Həmin hesabdən mallara və xidmətlərə görə daxil olan hesablaşma sənədləri ödənilir. Öhdəliklər üzrə hesablaşmalar üçün vəsait çatışmadıqda bank onları müqavilə ilə müəyyənləşdirilən məbləğlər hüdudunda kreditləşdirir. Alınmış kreditin məbləği xüsusi ssuda hesabı üzrə daxilolmaların və ödənişlərin fərqi kimi müəyyənləşdirilir. Kredit üzrə hesablaşmalar müqavilə ilə müəyyənləşdirilən dövrlərdə həyata keçirilir;

- bank müəssisəyə mal-material sərvətlərinin və yaxud qiymətli kağızların girovu altında xüsusi cari hesab açır. Təmin olunan kredit hüdudunda bank, müəssisənin bütün hesabnamələrini ödəyir. Kredit bankın ilk tələbi əsasında müəssisənin hesabına daxil olan vəsait və yaxud girovun satılmasından daxil olan vəsait hesabına ödənilir;
- bank ödəniş müddəti çatanadək vekseli saxlayan almaq üçün uçot krediti verir. Vekselin sahibi vekseldə göstərilən məbləğdə bankdan vəsait alır. Bu məbləğdən uçot stavkaları, komisiyon ödənişləri və s. xərclər çıxılmalıdır. Uçot kreditinin bağlanması vekselin ödənişi haqda bankın məlumatı əsasında həyata keçirilir;
- bank müəssisədən onun məhsullarını alan təşkilatdan çatası debitor borclarının tutulması hüququnu əldə edir. Həmin hesablar üzrə maləlanlardan çatası ödənişlər alındıqdan sonra bank müəssisəyə yola saldığı mallara, gördüyü işlərə və yerinə yetirdiyi xidmətlərə görə həminməbləğin təxminən 80-90%-ni köçürür. Onlar təqdim olunduğu anda, həmin hesablar üzrə alıcılardan ödəniş aldıqdan sonra bank, müəssisəyə yerdə qalan 10-20% məbləği köçürür. Bu zaman faizlər və komisiyon mükafatları çıxılır. Kreditləşmənin bu forması «faktoring» adlanır.

Faktoring əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün satıcı təşkilat faktoring-faktla ərzə öhdəlik formasında saziş bağlayır. Bu sazişdə aşağıdakı öhdəliklər vardır: vəsait alanın adı, müəssisənin adı və ünvanı, faktoring-bankın bütün məlumatları «aşağıdakı hesab-faktura üzrə faktoring əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə razılıq vermənizi xahiş edirik» frazası, məbləğlər. Sənəddə ödənilməyən məbləğlərin səbəbləri, komisiyon faizləri və s. öz əksini tapmalıdır.

Faktoring-bank malsatan müəssisəyə zəruri olan məbləği köçürür, daha sonra gələcəkdə həmin məbləği ödəyici təşkilatdan tutur.

Əgər ödəyici müəssisə məbləği vaxtında ödəməzsə, onda faktoring-bank ondan öz xeyrinə vaxtı ötən hər günə görə faizləritutmaq hüququna malikdir. Eyni zamanda, bank ödənilən sənədlərin məbləğindən faizlə komisiyon məbləği tutur.

Faktoring-bank ödəyici təşkilatda vəsaitin müvəqqəti çatışmamazlığı üzündən ödəmə müddəti ötüb keçən sənədləri də ödənişə qəbul edə bilər.

Qismən ödənilən sənədlər və yaxud akseptdən tam imtina olunan sənədlər, habelə ödənişə təqdim olunan sənədlər, bir də iddia müddəti ötüb keçən sənədləri də ödənişə qəbul edə bilər.

Qismən ödənilən sənədlər və yaxud akseptdən tam imtina olunan sənədlər, habelə ödənişə təqdim olunan sənədlər, bir də iddia müddəti ötüb keçən sənədlər faktoring əməliyyatlara qəbul olunmur.

Ərizə-öhdəlik 3 nüsxədən ibarət olmaqla tərtib edilir:

1. Faktoring-banka (müvafiq şöbəsinə);
2. Bankın mühasibatlığına;
3. Müəssisənin mühasibatlığına (belə əməliyyatlara nəzarət etmək üçün) №.

Bununla yanaşı, faktoring-bank ödəyici müəssisənin bankın vəsaitləri alanın rekvizitlərin dəyişdirilməsi haqda məlumat verilməsi üçün teleqramm vurur. Rekvizitlərin dəyişdirilməsinə görə ödəyici müəssisəyə xidmət göstərən bank, ödənişin vaxtının keçməsinə görə ödənilən cərimədən müəyyən faiz tutur (5%-dək).

Faktoring-bank mühasibatı hesab-fakturanı ödəyir və alıcıdan komissiya məbləğini tutur. Malalanın hesablarınca aşağıdakı köçürmələr tərtib edilir:

Dt 223 «Bank» (ödəniş məbləğində)

Kt 600 «Satış»

Dt 801 «Ümumi mənfəət (zərər)» (komissiya faizinin məbləğində)

Kt 223 «Bank»

Kommersiya krediti bir müəssisə tərəfindən digərinə ödənişi təxirə salmaqla, malların satışı qaydasında verilir. Belə kreditlərin obyekt kimi malların istehsal sferasından istehlak sferasına hərəkəti çıxış edir. Kreditin başlıca məqsədi malların satışı prosesinin sürətləndirilməsi hesab olunur. Kommersiya kreditinin ölçüsü qaydaya görə müəssisənin malik olduğu ehtiyat kapitalının kəmiyyəti ilə məhdudlaşdırılır. Kommersiya krediti üzrə faizlər malın qiymətilə və vekselin

məbləğinə daxil edilir. Veksel vasitəsilə borcalan müəssisənin kreditora münasibətdə maliyyə öhdəlikləri öz əksini tapır.

Pul vəsaitlərinin cəlb olunmasının digər forması qiymətli kağızlar şəklində borcların tədavi ilə buraxılması hesab olunur. Borc müqaviləsi əsasında tərəflərin birisi göstərilən müddətdə qaytarılmaq şərti ilə istifadə etmək üçün digər müəssisəyə borc verir. Təsərrüfatçılıq şəraitində verilən borclar ödənişli sayılır. Ödənişin ölçüsü tərəflərin sazişi ilə müəyyənləşdirilir. Qaydaya görə borclara görə faizlər bank faizlərinin orta stavkası səviyyəsində müəyyənləşdirilir.

Kreditlər üzrə hesablaşmaların uçotu müvafiq təlimat əsasında həyata keçirilir. Həmin təlimata görə alınmış kreditlər və borclar uzunmüddətli və qısamüddətli kreditlərə və borclara bölünür. Analitik uçotda ödənilmənin vaxtından asılı olaraq təcili və vaxtı ötmüş borcları bir-birindən fərqləndirirlər. Müəssisənin uçot siyasəti vasitəsilə uzunmüddətli borcları qısamüddətli borclara çevirmək mümkündür. Təcili qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər və borclar qaytarılma müddəti başa çatandan sonrakı gün vaxtı ötmüş borcların və kreditlərin tərkibinə keçirilir.

Kreditlərin və borcların alınması ilə əlaqədar xərclər cari xərclərə aid edilir (investisiya aktivlərinin hesabatlarına daxil edilən hissədən başqa).

3.2. Kreditlər üzrə banklarla hesablaşmaların uçotu

Müəssisələr bankdan aşağıdakı məqsədlər üçün kredit ala bilər:

- material-istehsalat ehtiyatlarının əldə olunmasına;
- xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin çatışmayan hissəsinin tamamlanmasına;
- əmək haqqı üzrə işçi heyətinə olan borcların ödənilməsinə;
- aktivlərə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinə və i.ə.

kredit almaq üçün müəssisə banka ərizə və yaxud zəmanət ilə müraciət etməlidir. Bu sənədlərdə borcalan müəssisə haqda aşağıdakı məlumatlar və kreditin xarakteri verilməlidir:

- kreditin məqsədli istiqaməti;

- kreditin ölçüsü;
- kreditin növü;
- kreditin müddəti;
- kreditin mümkün təminatı;
- kreditləşən obyektin qısa xarakteri;
- kreditləşmənin həyata keçirilməsinin iqtisadi səmərəsi.

Bankın tələblərinə müvafiq surətdə zəmanətə kredit əməliyyatının xarakterindən asılı olaraq zəruri sənədlər əlavə olunur. Müştərilərin müxtəlif qrupları üçün müxtəlif paket sənədlər hazırlanıla bilər:

- təsis sənədlərinin, təlimatların, icarə müqavilələrinin, qeydiyyat vəsiqələrinin və patentlərin surəti, torpaq sahələrindən istifadə hüququnu təsdiq edən sənədin notarius tərəfindən təsdiq edilmiş surəti; kredit almaq üçün müştərinin hüququ olmasını təsdiq edən vətəndaş pasportu və digər sənədlər;
- son ayın 1-nə və son rübün tarixinə müştərinin balans maddələri üzrə analitik məlumatları;
- balansın müxtəlif maddələrinin açıqlanması;
- sövdələşmənin rentabelliği səviyyəsini, onun ödənmə müddətini xarakterizə edən texniki-iqtisadi hesablamalar;
- sövdələşmələr üzrə kreditləşmə obyektinin əsaslığını təsdiq etmək məqsədilə müqavilənin surəti (materialların göndərilməsi və satışı, mal-material ehtiyatlarının hesabnamələrinin surəti və i.a.);
- digər banklardan alınan kreditlər haqda məlumatlar (hesablar üzrə çıxarışlar);
- öhdəliyi təmin etmək məqsədilə girov verilən əmlakı mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədlər;
- borc alan müəssisəni kredit qabiliyyətini müəyyən etmək üçün hesabat; əmək üzrə hesabat, maliyyə nəticələri və onun istifadəsi haqda hesabat, kassanın dövriyyəsi haqda hesabat, il ərzində faktik mənfəətdən vergi hesablaşması;

- kreditin qaytarılması üzrə öhdəliklərin təminatını təsdiq edən sənədlər;
- maliyyə hesabatına və digər sənədlərə malik olmayan yeni yaradılmış müəssisələr üçün biznes-plan;
- kommersiya sövdələşmələrinin səmərəliliyinin hesablanması;
- pensiya fondundan arayış;
- kredit ehtiyaclarına tələbatın hesablanması;
- kredit resurslarının qaytarılması müddətinin hesablanması.

Zəruri hallarda bank, borcalan müəssisədən kreditin qaytarılmasının təminatını, habelə borcalan müəssisənin ödəmə qabiliyyətini təsdiq edən digər sənədləri də tələb edə bilər. Eyni zamanda, bank ilə daimi kredit münasibətləri olan bəqorcalan müəssisə üçün kreditləşməyə təqdim edilən sənədlərin siyahısı bank tərəfindən ixtisar oluna bilər.

Təqdim olunan sənədləri təhlil etdikdən sonra kredit şöbəsi kreditləşmə haqda müsbət qərar çıxardıqdan sonra müştəri üçün ssuda hesabı açmaq haqda mühasibata sərəncam verir (kredit müqaviləsi və girov müqaviləsini əlavə etməklə). Ssuda hesabı açmaq üçün müəssisə bankın mühasibatlığına aşağıdakı sənədləri təqdim edir:

- borcalana xidmət göstərən banka akseptsiz qaydada borcalanın hesabından müvafiq vəsaitin silinməsi haqda sərəncam;
- həmin müştəriyə xidmət göstərən banka ödəmə tələbnamə-tapşırığının verilməsi;
- ssuda hesabı açmaq məqsədilə vergi müfəttişliyinin arayışı.

Bankdan ssuda alan müəssisə, uçot və hesabatda bank qarşısında olan öhdəlikləri əks etdirməlidir.

Alınmış kreditlər üzrə bankda hesablaşmaların uçotu üçün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mühasibat uçotunun hesablar planında aşağıdakı hesablar nəzərdə tutulmuşdur:

501 «Qısamüddətli bank kreditləri»

401 «Uzunmüddətli bank kreditləri»

Qısamüddətli bank kreditlərinin uçotunun sxemi aşağıda verilmişdir:

501 «Qısamüddətli bank kreditləri» hesabı

DEBET	KREDİT
	İlk qalıq – dövrün əvvəlinə qısamüddətli kreditlər üzrə bank qarşısında olan borclar
Debet dövriyyəsi – hesabat dövründə bank qarşısında olan borcların ödənilməsi (kreditin qaytarılması)	Kredit dövriyyəsi – kreditlərin alınması (bank qarşısındakı borcların artması)
	Son qalıq – dövrün axırına bank qarşısındakı borc

Müəssisənin qısamüddətli kreditlər üzrə bankla hesablaşmalarının uçotu üzrə əməliyyatlar aşağıdakı qaydada əks etdirilir:

501 «Qısamüddətli bank kreditləri» hesabı

Hesab 221 – istifadə olunmamış kreditin (məsələn, əmək haqqı vermək üçün) qaytarılması	Hesab 221 – nağd manatla və valyuta ilə məbləğin alınması (Milli Bankın müəyyənləşdirdiyi qaydalar əsasında)
Hesab 222, 223, 224 – qısamüddətli kreditin ödənilməsi, istifadə olunmamış kreditin qaytarılması Hesab 501 – əvvəllər verilmiş kreditlər üzrə vaxtı ötmüş borcların ödənilməsinə yönəldilən kreditlərin məbləği	Hesab 222, 223, 224 – kreditlərin pul vəsaitləri uçota alınan hesablara köçürülməsi. Bələdiyyə və yaxud unitar müəssisələrin əmlakının satın alınması üçün kreditlərin əldə edilməsi də belə bir köçürmə ilə rəsmiyyətə salınır (sonradan satın almaq hüququ ilə icarə vasitəsilə kollektiv mülkiyyətə keçməsi)
Hesab 801 – bankın qısamüddətli kreditləri üzrə müsbət məzənnə fərqləri	Hesab 224, subhesab 1, 2 – akkreditiv açılması və çek kitabçalarının alınmasına pul vəsaitlərini deponentləşdirilməsi Hesab 211 – bank tərəfindən səhv olaraq silinən və ayın axırınadək bərpa olunmayan məbləğlər. Qısamüddətli kreditlər üzrə banka qarşı borcun olan borcun bütün digər iddialar da belə bir köçürmə ilə rəsmiləşdirilir. Hesab 501 – müəssisənin aldığı qısamüddətli ssudaların (bankdan başqa) ödənilməsi

Uçotu sadələşdirmək məqsədilə 201 saylı hesabı «Qısamüddətli kreditlər və borclar üzrə hesablaşmalar», 401 saylı hesabı isə «Uzunmüddətli kreditlər və borclar üzrə hesablaşmalar» adlandırmaq məqsəduyğun olardı.

Həmin kreditlər üzrə hesablaşmaların vəziyyəti haqda informasiyalar həm Azərbaycan manatı, həm də xarici valyuta ilə verilir.

Misal 1. Müəssisə təsərfindən material almaq üçün 10 000 min manat məbləğində qısamüddətli kredit alınmışdır. Ödənmə müddəti 2 aydan sonra bağlanılır.

Müəssisənin hesablaşma hesabına pulun daxil olması (qısamüddətli kreditlər üzrə bank qarşısındakı borcların artması ilə eyni vaxtda) aşağıdakı köçürmə ilə rəsmiyyətə salınır.

Pulun müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olması və eyni zamanda onun qısamüddətli ssuda üzrə bank qarşısında borcun artması aşağıdakı yazılış vasitəsilə rəsmiləşdirilir:

Dt 223 «Hesablaşma hesabı» 10 000 min manat

Kt 501 «Qısamüddətli bank kreditləri» 10 000 min manat

Vəsait banka qaytarıldıqda mühasibat uçotu hesablarında əks yazılış tərtib olunur.

Misal 2. 300 min manat məbləğində yanacaq alınmışdır. Bu sövdələşmə ilə əlaqədar bankın verdiyi kredit, müəssisənin hesablaşma hesabına köçürülmüşdür.

Həmin təsərrüfat əməliyyatı mühasibat uçotu hesablarında belə qeydə alınmışdır:

Dt 223 «Hesablaşma hesabı» 3000 min manat

Kt 501 «Qısamüddətli bank kreditləri» 3000 min manat

Malsatanın hesabnaməsi aksept edilmişdir:

Uzunmüddətli kreditlər üzrə hesablaşmaların uçotu 401 saylı hesabda aparılır. Onun quruluşu 501 saylı hesaba tamamilə oxşardır.

Uzunmüddətli kreditlər üzrə müəssisənin bankla hesablaşmalarının uçotu üzrə əməliyyatlar aşağıdakı qaydada əks etdirilir.

Hesab 401 «Uzunmüddətli bank kreditləri»

DEBET	KREDİT
222, 223, 224, 225 hesablar – kreditləri ödənilməsi. Kreditlərin istifadə olunmamış məbləği də belə bir yazılışda əks etdirilir.	Hesab 113 – avadanlıqların alınması üzrə vasitəçinin xidməti ödənilmişdir.
	Hesab 113– investisiya aktivlərinə qoymaq üçün kreditlərin alınması (əgər bu işlər payla iştirak qaydasında həyata keçirilirsə). Hesab 222, 223– alınmış kredit məbləğləri pul vəsaitləri hesablarına köçürülür.

Alınmış uzunmüddətli kreditlərin məbləği 401 «Uzunmüddətli bank kreditləri» hesabının kreditinə və pul vəsaitləri və yaxud hesablaşmaları uçota alan hesablardan birinin debetinə yazılır.

Uzunmüddətli kreditlər üzrə müəssisənin bank qarşısındakı borcları 92 «Uzunmüddətli bank kreditləri» hesabının debetində, 222, 223, 224 sayılı hesablardan birisinin kreditində qeydə alınır.

Məsələn, bankdan 56 000 min manat məbləğində əsas vəsait obyektini almaq üçün iki il müddətinə uzunmüddətli kredit alınmışdır. Borc iki üsul vasitəsilə ödənilə bilər.

Birinci üsul. müqavilə müddəti başa çatdıqdan sonra borc birdəfəlik qaydada ödənilməsi nəzərdə tutulur və uçotda belə əks etdirilir.

Dt 223 «Bank»

56000 min manat

Kt 401 «Uzunmüddətli bank kreditləri»

56000 min manat

İkinci üsul. Uzunmüddətli kredit müqavilədə nəzərdə tutulan müddət ərzində bərabər hissələrə bölünməklə məsələn, rübdə bir dəfə olmaqla ödənilir. Bu halda mühasibat uçotu hesablarında hər rüb aşağıdakı köçürmə tərtib olunur.

Dt 401 «Uzunmüddətli bank kreditləri»

700 min manat

Kt Dt 223 «Bank»

700 min manat

Müəssisə fərdi mənzil tikintisi, bağ evlərinin tikintisi və digər məqsədlər üçün (məsələn, kreditlə alınan mallara görə ticarət təşkilatları ilə) özünün işçilərinə kreditlər ala bilər.

Bu qəbildən olan kreditlərin alınması mexanizmi belədir: müəssisə, bankdan kredit alır və onu işçisinə verir, daha sonra kredit ödənildikcə (işçinin əmək haqqından tutmaq, nağd formada kassaya vermək), ona kredit verən bank qarşısındakı öhdəliklərini yerinə yetirir.

Müəssisə, həm əvəzi ödənilməklə, həm də əvəzi ödənilməmək şərtilə yardım göstərə bilər. Əvəzsiz yardım, mənfəət vergisi ödənildikdən sonra, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına verilir.

Müəssisənin özünün işçisinə borc verməsi haqda müqavilə, verilmə və ödənmə qaydası göstərilməklə, yazılı müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Belə müqavilələrin müddəti üzrə məhdudiyyətlər qanunvericilikdə nəzərdə tutulmur. Müqavilədə həmin borcun işçinin işdən çıxarıldığı hallarda vaxtından əvvəl qaytarılması da nəzərdə tutulmalıdır.

Əgər, borc müqaviləsində həmin borc vəsaitinin hansı məqsədlə istifadəsi nəzərdə tutulmuşdursa, onda borcverən təşkilat borc vəsaitinin təyinatına istifadə olunmasına nəzarəti həyata keçirməlidir. İşçi də öz növbəsində aldığı borcu nə vaxt və hansı mənbələrə istifadə etməsi barədə müəssisəyə məlumat verilməlidir. Əgər, işçi borc vəsaitini təyinatına sərf etməzsə, onda müəssisə onun geri qaytarılmasını tələb etməlidir.

Müəssisənin işçilərin üçün alınan bank kreditlərinin hərəkəti haqda informasiyaları əks etdirmək üçün hesablar planında 402 «İşçilər üçün uzunmüddətli bank kreditləri» adlı hesab nəzərdə tutulmuşdur.

Hesab 402 «İşçilər üçün uzunmüddətli bank kreditləri»

DEBET	KREDİT
	İlk qalıq – işçilərə verilən kreditlər üzrə müəssisənin dövrün əvvəlinə banka olan

	borcu
Debet dövriyyəsi – hesabat dövründə ödənilmiş borcların məbləği (kreditlərin qaytarılması)	Kredit dövriyyəsi – kreditin alınması (bank qarşısında olan borcun artması)
	Son qalıq – işçilərə verilən kreditlər üzrə dövrün axırına olan borc

Verilən kreditlər üzrə əks olunan əməliyyatların mahiyyətindən asılı olaraq ilk sənədləşmə formalaşdırılır. Belə sənədlərə aiddir: müəssisənin işçisi ilə bağlanan müqavilə, hesablardan çıxarış, mədaxil və məxaric orderləri.

Verilmiş borclar üzrə heyətlə hesablaşmaların analitik uçotunu aşatıdakı istiqamətlər üzrə təşkil etmək məqsədilə uyğundur:

- «Kreditə satılmış mallara görə hesablaşmalar»;
- «Fərdi mənzil tikintisi üzrə hesablaşmalar»;
- «Bağ evlərinin tikintisi üzrə hesablaşmalar».

2.3. Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin məqsəd və vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid, mülkiyyətin digər formalarının geniş inkişafı, rəqabət prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən hər bir müəssisənin dinamik inkişafı maliyyə resurslarının səfərbər olunmasını və onlardan səmərəli istifadə olunmasını zəruriləşdirir. Belə ki, beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsalının təşkili üçün müəssisənin xüsusi və kənardan cəlb edilən maliyyə vəsaitlərinin, texnoloji qurğuların, yeniləşdirilməsi (modernləşdirilməsi) istiqamətinə yönəldilməsi vacibdir. Digər tərəfdən müəssisə və təşkilatların cari təsərrüfat fəaliyyətində qısamüddətli dövriyyə vəsaitləri çatışmadıqda və bu çatışmamazlığı müvəqqəti bağlamaq, istehsalın ahənnəngdarlığını təmin etmək üçün kredit təşkilatından müvəqqəti maliyyə resurslarının cəlb olunması ehtiyacı meydana çıxır. Beləliklə, müəssisə və təşkilatlarda geniş təkrar istehsalın təmin edilməsi, yaxud müvəqqəti dövriyyə vəsaitlərinin kifayət qədər olmaması üzündən

meydana gəlmiş maliyyə gərginliyinin aradanqaldırılması üçün kredit təşkilatlarından, yaxud xüsusi bankların imkanlarından istifadə edilməsi vacibdir. Daha doğrusu, müəssisənin maliyyə fəaliyyətində yaranmış müvəqqəti çətinliyin aradan qaldırılmasında kredit və ssudalardan istifadə edilə bilər. Kredit və ssudalar məqsəd və təyinatına görə uzun və qısamüddətli olmaqla yanaşı, əsas vəsaitlərin yeniləşdirilməsi, əldə edilməsiyənindən qurulması və yaxud müvəqqəti çıtaşmayan dövriyyə kapitalının tamamlanması üçün alınə bilər. Bank kreditlərinin (ssudalarının) verilməsi qanunverici normativ hüquqi aktlarla tənzimlənilir. Bank və ssuda əməliyyatları təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları içərisində vacib əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də kredit və ssuda əməliyyatları audit yoxlama ekspertizasının tədqiqat obyekti olmalıdır. Kredit və ssuda əməliyyatlarını auditinin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur. Belə ki, müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman alınmış kredit və ssudaların məqsədi, təyinatı, müddəti və ondan düzgün istifadə edilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Kredit və ssudanın əlverişli şəraitdə müddətinin optimallağı qiymətləndirilməlidir. Kredit və ssudaların götürülməsi zamanı bağlanmış müqavilələr, razılaşmalar və tərəflərin qəbul etdiyi öhdəliklər qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq rəsmiləşdirilməsi ekspertizadan keçirilərək onlara auditor qiyməti verilməlidir. Bir qayda olaraq kreditlərin qaytarılması və ssuda əməliyyatlarında müvafiq faiz dərəcələrinin qəbul edilmiş normalara uyğun olması və kreditin (ssudanın) qaytarılma müddətinə əməl edilməsi auditorun diqqəti mərkəzində olmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizasının qarşısında duran vəzifələrdən biri də müəssisə və təşkilatların kredit təşkilatlarından götürdükləri kreditlərin bilvasitə təyinatına sərf edilməsi və onun nəticəsində əldə edilə bilən, yaxud ediləcək səmərənin qiymətləndirilməsidir, çoxillik təcrübə göstərir ki, kredit və ssuda əməliyyatlarında bir sıra qanun pozuntularına yol verilməklə, vəsaitlərin bu və ya digər formada mənimsənilməsinə şərait yaradılır. Təcrübədə bəzən yol verilmiş qanun pozuntuları nəticəsində mənimsənilmiş pul vəsaitləri uçot-hesata işləri vasitəsilə ört-basdır edilir. Ona görə də, auditor müəssisə və təşkilatlarda kredit və ssuda əməliyyatlarını ekspertiza edərkən alınmış pul kreditlərinin və

onların qaytarılmasının düzgün uçota alınmasını, kredit və ssudalara görə ödənilən faizlərə, penyalara və digər maliyyə sanksiyalarına düzgün mühasibat yazılışlarının verilməsini ekspertiza edib qiymətləndirməlidir.

Kredit və ssuda üzrə bank əməliyyatlarının yoxlama-ekspertiza işlərinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də bank kreditiv ə ssudaları üzrə əməliyyatların aparılması, qarşılıqlı öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, alınmış maliyyə vəsaitlərinin təyinatı üzrə düzgün istifadə edilməsi üzərində təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkilinin səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama – ekspertiza işləri aparılan zaman alınmış kreditlər və ssudaların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzərində mühasibat nəzarətinin təşkili səviyyəsinin qiymətləndirilməsi də auditin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab olunur. Belə ki, alınmış ssuda vəsaitlərinin təyinatı üzrə istifadə edilməsi və ssudaların mərhələlərlə ödənişinin uçotunun düzgün aparılması bir çox hallarda ssuda əməliyyatları üzrə iqtisadi sanksiyaların tətbiqinin qarşısını almış olur. Digər tərəfdən, müəssisənin (təşkilatın) aldığı ssudalar üzrə qaytarılan borcların mühasibat uçotunda düzgün qeydə alınması ilin sonuna təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin yekunlaşdırılmasında vacib əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlara əsasən müəssisə və təşkilatların cari təsərrüfat ili yekunlaşan zaman ssuda və kreditlər üzrə fakizlər qaytarıldıqdan sonra maliyyə nəticələri müəyyənləşdirilir. Deməli, alınmış ssuda və kreditlər üzrə bocların qaytarılması və faizlərin düzgün hesablanıb uçota alınması maliyyə nəticələrinə təsir edən amil kimi qiymətləndirilməlidir. Müəssisənin uçot-hesabat işlərinin təşkili səviyyəsi, müəssisənin uçot siyasətinin düzgün qurulması da audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektı olmalıdır.

Kredit və ssuda əməliyyatlarının normativ hüquqi bazasına Azərbaycan Respublikasının mü sahədə qüvvədə olan mövcud qanunverici normativ hüquqi aktları, o cümlədən Milli Məclisin qanun və qərarları, Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları,

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin normativ hüquqi sənədləri, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının təlimat və məktubları, kredit təşkilatları olan ayrı-ayrı bankların və maliyyə qurumlarının normativ hüquqi sənədləri, yəni onların əsasnamə və nizamnamələri aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidlə bağlı olaraq müəssisə və təşkilatların ahəngdar fəaliyyətini təmin etmək, yeni texnologiyaların əldə edilməsi və digər məsələlər üçün Azərbaycan Respublikasında kredit resurslarının səfərbər olunması, onlardan səmərəli istifadə etmək üçün ssuda və kreditlərin tənzimlənməsinə dair kifayət qədər normativ qanunverici hüquqi baza formalaşmışdır. Bu normativ hüquqi bazanı məzmununa, məqsədinə görə 4 qrupa bölmək olar:

- ssuda və kreditlərin verilmə şərtlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar;
- verilmiş kredit və ssudaların faizlərinin hesablanmasını və tətbiqini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar;
- verilmiş kredit və ssudaların uçotunun təşkilini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar;
- verilmiş kredit və ssudalar üzrə vəsaitlərin qaytarılmasını tənzimləyən normativ hüquqi aktlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, kredit və ssuda əməliyyatları hər şeydən öncə «Valyuta tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən 21 oktyabr 1994-cü il tarixində qəbul edilmiş qanun, bu qanuna 27 noyabr 2001-ci il və 30 aprel 2002-ci il tarixli əlavələr, dəyişikliklər, «Kredit ittifaqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 21 may 2000-ci il tarixli qanunu, bu Qanuna 23 noyabr 2001-ci il tarixində edilmiş əlavələr və dəyişikliklərlə tənzimlənir. Müəssisə və təşkilatlarda müvəqqəti yaranmış maliyyə çətinliklərinin aradan qaldırılması üçün və ya perspektiv inkişaf üçün əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsində müvafiq kredit şərtlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müxtəlif dövrlərdə hazırladığı və hazırda qüvvədə olan aşatıdakı qaydaları ilə tənzimlənir:

- «Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması haqqında» 10 dekabr 2003-cü il tarixində təsdiq olunmuş qaydalar;

- «Kredit əməliyyatları üzrə faizlərin hesablanması dayandırılması haqqında» 22 iyul 2000-ci il tarixində təsdiq olunmuş qaydalar;
- «Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması haqqında» 17 iyun 2003-cü il tarixli qaydalar;
- «Banklarda kreditlərin verilməsinin daxili prosedurları və uçotu haqqında» 3 aprel 2001-ci il tarixli qaydalar;
- «Banklarda aidiyyəti olan şəxslərlə əməliyyatların aparılması haqqında» 29 dekabr 2001-ci il tarixli qərarla təsdiq edilmiş qaydalar;

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı respublikamızın ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlara bu və ya digər formada kreditlərin verilməsi üzrə müvafiq faizlərin tətbiqinin tənzimlənməsi üçün də bir sıra normativ sənədlər, o cümlədən müxtəlif qaydalar işləyib hazırlamışdır. Bu qaydalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- «Kredit əməliyyatları üzrə faizlərin hesablanması dayandırılması haqqında» 19 sentyabr 2002-ci il tarixli qaydalar;
- Azərbaycan Respublikasının bank sistemində hesablama metodu ilə uçot qaydaları;

Müəssisə və təşkilatlar tərəfindən alınmış ssudalar və onların ödənilməsi prosesinin uçota alınmasının nizamlanması üçün Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən bir sıra qaydalar hazırlanıb və təsdiq edilir. O cümlədən:

- 3 aprel 2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının bank sistemində əmanətlərin (depozitlərin) uçot qaydaları»;
- 18 sentyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarının maliyyə hesabatlarında asosiasiya olunmuş müəssisələrə qoyulan investisiyaların uçotu qaydaları»;
- 29 dekabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının birləşməsinin uçotu qaydaları»;
- 18 dekabr 2000-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasının fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında əsas vəsaitlərin uçotu qaydaları»;

- 18 sentyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarının icmal-maliyyə hesabatlarının tərtib və təqdim edilməsi və törəmə müəssisələrə qoyulan investisiyaların uçotu qaydaları» və s.

Müəssisə və təşkilatların aldıkları kreditin (ssudanın) geri qaytarılması da bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən əməliyyatlardan biri hesab edilir. Bir sıra hallarda alınmış ssuda və kreditlərin geri qaytarılmasında ziddiyyətli proseslər özünü göstərir. Hətta bəzi hallarda bu məsələlər məhkəmə araşdırmalarına qədər davam edir. Alınmış ssuda və kreditlərin qaytarılmasında yaranmış ziddiyyətli halların tərəflər arasında yerində həllinin mümkünlüyü Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının hazırladığı bir sıra qaydalarla gerçəkləşə bilər. Bu qaydalara daxildir:

- «Bankların əsas vəsaitlərlə (əmlakla) apardıqları əməliyyatların tənzimlənməsi haqqında» 16 avqust 2002-ci il tarixli qaydalar;
- «Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması haqqında» 17 iyun 2003-cü il tarixli qaydalar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz normativ hüquqi aktlarla yanaşı, müəssisə və təşkilatların bu və ya digər məqsədlər üçün aldıkları kreditlər və ssudalar üzrə əməliyyatlar həmin müəssisələrin işləyib hazırladıqları uçot siyasəti ilə, həmçinin əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat müxabirələşmələrinin aparılması isə «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının müvafiq bölmələrinin tələbləri ilə tənzimlənir.

Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin aparılmasının səmərəli təşkili, nəticəli olması üçün etibarlı, dəqiq və obyektiv informasiyaların olması vacibdir. Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə auditin məlumat mənbələri müxtəlif olsa da, onları məzmununa görə iki istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Kredit və ssuda əməliyyatlarını tənzimləyən qanunverici normativ hüquqi aktlar. Bu qanunverici normativ hüquqi aktlar alınmış ssudaların, kreditlərin

rəsmiləşdirilməsini və digər əməliyyatların qanunauyğun olması haqqında məlumat yaradır.

2. Alınmış ssuda və kreditlərin təyinatı üzrə və məqsədyönlü istifadə edilməsi, onların qaytarılması, alınan ssuda üzrə faizlərin, hesablanmış penyaların uçot-hesabatına dair mühasibat uçotunun məlumatları.

Qeyd etdiyimiz mənbələrlə yanaşı olaraq, alınmış kredit və ssudalar haqqında əlavə məlumatları digər mənbələrdən də əldə etmək olar. Daha doğrusu, müəssisə və təşkilatların bu və ya digər məqsədlər üçün aldıkları qısa və uzunmüddətli ssudalar (kreditlər) haqqında ilkin, etibarlı informasiyaları kredit verən bankla kredit (ssuda) alan müəssisə arasında bağlanmış baş kredit müqaviləsindən əldə etmək mümkündür. Bu kredit müqaviləsində tərəflərin qəbul etdiyi öhdəliklər haqqında dəqiq məlumatlar, həmçinin alınmış kreditin və ssudaların məqsədi, istiqaməti haqqında dolğun informasiyalar öz əksini tapır. Tərəflərin öhdəlikləri alınmış kreditin (ssudanın) qaytarılması müddəti, kreditin (ssudanın) alınması şərtləri, kredit üçün tətbiq olunan faizlər haqqında daha müfəssəl məlumatları da baş kredit müqaviləsində əldə etmək mümkündür. Ona görə də, auditor müəssisələrdə (təşkilatlarda) yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman kreditin (ssudanın) alınması üçün bağlanmış baş kredit müqaviləsini dərinlən öyrənməlidir. Çünki müəssisələrin aldıkları kreditlər üzrə əməliyyatların növbəti prosedur mərhələləri bu müqavilənin şərtlərinə uyğun qurulur. Auditor kredit müqaviləsini təhlil edən zaman bir sıra prinsiplial məsələlərə, o cümlədən kredit, yaxud ssudanın əlverişli olması, kreditin verilməsində qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinin gözlənilməsi, alınmış kreditlərin müvafiq faizlərinin münasib olması, onların qaytarılma vaxtının normativlərə uyğun olması və sair bu kimi məsələlərə diqqət yetirməlidir. Bunun üçün auditor kredit və ssudaların alınmasına dair bağlanmış baş müqavilənin müvafiq bölmələrini Azərbaycan Respublikasında kredit və ssudaların verilməsinə dair qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların tələbləri ilə üzləşdirməlidir. Daha doğrusu, kredit və ssudaların verilməsi zamanı tərtib olunmuş baş kredit müqaviləsinin Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin kreditlərin verilməsi, rəsmiləşdirilməsi,

qaytarılması, kreditlərdə tətbiq olunan faiz dərəcələri və digər məsələlərə dair müxtəlif dövrlərdə təsdiq etdiyi qərarlara uytunluğu qiymətləndirilməlidir. Məlumat üçün mənbələr isə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının bu sahədə qüvvədə olan qaydaları ola bilər. Müəssisələrin aldıkları kreditlərin (ssudaların) sərf edilməsi, bu vəsaitlərin müəyyən zaman daxilində hərəkəti, alınmış kreditlərin faktiki olaraq qaytarılmasına dair məlumatları mühasibat uçotunun müvafiq analitik və sintetik uçotunun məlumatlarından əldə etmək olar. Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına dair təlimatın 9-cü bölməsinin tələblərinə əsasən müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində qısamüddətli maliyyə çətinlikləri üçün alınmış kredit və ssudalar 501 sayılı «Qısamüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabında uçota alınır. Həmin təlimata uyğun olaraq uzunmüddətli kapital qoyuluşları, istehsalın yenidən təşkili (modernləşdirilməsi) üçün ölkə banklarından, yaxud xarici kredit təşkilatlarından alınmış ssudalar (kreditlər) 401 sayılı «Uzunmüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabının debet və kredit məlumatları ola bilər. Bir qayda olaraq müəssisə və təşkilatların aldıkları kredit və ssudalar haqqında yekun məlumatlar müəssisənin əsas hesabat forması olan balansda əks etdirilir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri apardığı müəssisənin kredit və ssuda əməliyyatlarının yekun məlumatlarını əldə etmək üçün 1 sayılı hesabat forması olan balansın passivinin müxtəlif sətirlərinə istinad edə bilər.

3.4. Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin metodikası

Kredit və ssuda əməliyyatların auditinin metodikası dedikdə, bu sahədə yoxlama-ekspertiza işlərinin prosedur qaydaları, tətbiq olunan üsul və metodlar başa düşülür. Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditində başqa sahələrdə olduğu kimi, bir sıra spesifik məsələlərlə yanaşı, əsas etibarilə aşağıdakı 4 prinsiplə məşğul olunmalıdır:

- kredit və ssuda əməliyyatları üzrə normativ hüquqi bazaya dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- kredit və ssuda üzrə faktiki əməliyyatların audit yoxlama ekspertizası;

- kredit və ssuda əməliyyatları üzrə uçot-ehsabat işlərini vəziyyətini ekspertizası;
- kredit və sair əməliyyatlar üzrə audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılması.

Müəssisə və təşkilatlarda kredit və ssuda əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işləri kredit üzrə ilkin və əsas sənəd olan baş kredit müqaviləsinin ekspertizasından başlanmalıdır. Çünki, baş kredit müqaviləsi kredit və ssuda əməliyyatlarının əsas sənədi olmaqla yanaşı, həmin müqavilədə bu əməliyyatların keçirilməsi üçün bütün şərtlər öz əksini tapır. Eyni zamanda, baş kredit müqaviləsi kredit və ssudaların alınmasında qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların prinsiplərini əks etdirir. Auditor baş kredit müqaviləsini ekspertizadan keçirən zaman kredit alanla kredit verən təşkilat arasında bağlanmış müqavilələrin şərtlərinin qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmasını ekspertiza edib qiymətləndirməlidir. Bundan sonra ssuda və kredit üzrə cari təsərrüfat ilində həyata keçirilmiş faktiki maliyyə əməliyyatlarını ekspertizadan keçirməlidir. Əsas məsələlərdən biri də alınmış kredit və ssudalar üzrə bankda xüsusi hesabların açılmasıdır. Auditor alınmış kredit və ssudaları bank çıxarışı ilə üzləşdirməli və onun reallığına əmin olmalıdır. Aparılan üzləşdirmə pul vəsaitlərinə dair əməliyyatlar olduğu üçün başdan-başa yoxlama üsulu tətbiq edilməlidir. Kredit və ssudalar üzrə faktiki əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası keçirilən zaman nağdsız əməliyyatlarla yanaşı, nağd ödənişlər üzrə əməliyyatlar aparılmışdırsa, kassanın (xəzinənin) ilkin sənədləri ilə kassa mədaxil-məxaric ordurları üzləşdirilməlidir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin növbəti mərhələsi alınmış kredit və ssudalar üzrə faiz və cərimələrin hesablanması və onlara düzgün mühasibat yazılışlarının tərtib edilməsidir. Bir çox hallarda ssudalar üzrə hesablanmış cərimələr qeyri-qanuni olaraq məsrəflərə daxil edilir. Bu da öz növbəsində mənfəətin kütləsini azaldır və son nəticədə ciddi maliyyə pozuntularına səbəb olur. Ona görə də kredit və ssudalar üzrə faizlərə tərtib olunan mühasibat yazılışları araşdırılıb onlara audit qiyməti verilməlidir. Kredit və ssuda üzrə faktiki

əməliyyatlar audit yoxlamasına cəlb edilən zaman alınmış kredit və ssudaların təyinatı üzrə istifadə edilməsi də auditin tədqiqat obyektı olmalıdır. Belə ki, bir çox hallarda alınmış ssudalar müəssisənin rəhbərliyinin sosial-məişət məsələlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilir. Ona görə də, auditor alınmış ssuda və kreditlərinə təyinatını müəyyənləşdirmək üçün baş kredit müqaviləsində kredit və ssudanın alınması məqsədini, təyinatını və texniki əsaslandırmaı ekspertizadan keçirməli, qiymətləndirməlidir. Bir çox hallarda kredit və ssuda layihələri hazırlanan zaman orada nəzərdə tutulan texnoloji avadanlıqlarla yanaşı, sair inventarların alınması da planlaşdırılır. Təcrübə göstərir ki, bu inventarlar formal olaraq kredit və ssuda layihəsində nəzərdə tutulsa da, təsərrüfatın xüsusi maliyyə vəsaiti hesabına alınsa da, onun kredit və ya ssuda hesabına alınması kimi rəsmiləşdirilir. Son nəticədə kredit və ssuda əməliyyatı üzrə alınmış vəsaitin həmin avadanlıqlar üçün nəzərdə tutulmuş məbləğin həcmi qədər olan hissəsi tərəflər arasında müxtəlif yollarla bölüşdürülərək mənimsənilir. Ona görə də, auditor kredit və ssuda layihələrinin tərkibində hansı xərclərin planlaşdırılması və bu xərclərin faktiki yerinə yetirilməsinə diqqət yetirməlidir. Kredit və ssudalar üzrə faktiki əməliyyatlar yoxlanılan zaman maliyyə əməliyyatlarında vergi və vergi öhdəlikləri ilə bağlı olan əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi də qiymətləndirilməlidir.

Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman alınmış maliyyə vəsaitlərinin geriyyə qaytarılması prosesində tərəflərin əldə etdiyi razılaşmalar üzrə qrafikə əməl olunması, bu istiqamət üzrə maliyyə vəsaitlərinin düzgün səfərbər olunmaması, öhdəlik üzrə qrafikin poxzulması nəticəsində ödənilən cərimələr, penyalar və sair bu kimi məsələlər də audit tədqiqatında olmalıdır.

Kredit və ssudalar üzrə audit yoxlama-ekspertizasının növgəti mərhələsi aparılmış faktiki əməliyyatların mühasibat uçotunda və maliyyə hesabatlarında düzgün əks etdirilməsi və ümumilikdə uçot-hesabat işlərinin təşkli vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Ssuda və kreditlərin analitik və sintetik uçotu müəssisələrdə mühasibat uçotunun hesablar planına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təsdiq erdiyi yeni standartlara əsasən qısamüddətli ssuda və kreditlər

501saylı «Qısamüddətli kreditlər» adlı balans hesabında, uzunmüddətli kredit və ssudalar isə 401 saylı «Uzunmüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabında uçota alınır. Bu hesablar balansa münasibətinə görə passiv hesab olduğu üçün onun yalnız kredit qalığı ola bilər, yəni alınmış kreditlər və ssudalar həmin hesabların kreditində əks etdirilir. Alınmış vəsaitlərin mərhələlərlə qaytarılması isə 401 və 502 saylı hesabların debetində əks etdirilməlidir. Alınmış kreditlər üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti qiymətləndirilən zaman alınmış kreditlərin (ssudaların) yuxarıda qeyd etdiyimiz sintetik hesablarda və onların ayrı-ayrı növləri üzrə analitik hesablarda düzgün əks etdirilməsi yoxlanılmalıdır. Ssudalar üzrə hesablanmış faizlərin müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin azaldılmasına dair düzgün mühasibat yazılışlarına da audit qiyməti verilməlidir.

Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditi zamanı 401 və 502 saylı «İşçilər üçün bank kreditləri» hesabı da audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyekti olmalıdır. Belə ki, bir çox hallarda müəssisə və təşkilatların işçi heyətinin sosial məişət şəraitlərinin yaxşılaşdırılması üçün uzun və qısamüddətli kreditlər götürülür. Bu kreditlər adətən fərdi mənzil tikintisi, bağ evlərinin tikintisi, müxtəlif növ məişət əşyalarının ticarət obyektlərindən nağd qaydada kredit yolu ilə alınması və sair üçün istifadə olunur. Belə əməliyyatlar mühasibat uçotunun hesablar planında 401 və 502 saylı «İşçilərin bank kreditləri» adlı hesabında uçota alınır. Çoxillik təcrübə göstərir ki, pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi kanallarından biri də məhz müəssisələrin işçi heyətinin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün verilən kreditlərdir. Ona görə kredit-ssudalar üzrə əməliyyatların auditi aparılan zaman işçi heyətinə verilmiş ssuda-kreditlər nəzarət və tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Bir sıra spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, müəssisələrin işçi heyətinə verilən kreditlərin auditinin metodikası müəssisə və təşkilatlara verilən ssuda-kreditlərin yoxlama metodikası ilə eynidir. Belə ki, burada da verilən kreditlərin məqsədi, onun təyinatı, kredit müqavilələrində şərtlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi, kreditlərin qaytarılması və tətbiq olunan faizlərin düzgün hesablanması, kredit ssuda əməliyyatlarının analitik və sintetik uçotunun düzgün qurulması nəzarətdən keçirilib qiymətləndirilməlidir. Burada fərqli xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, fiziki

şəxslərin ikinci təşkilatdan aldıkları kredit-ssudalar üzrə əməliyyatları da onun işlədiyi müəssisə, təşkilat aparır və onlara nəzarət edir.

Auditor yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman müəssisə və təşkilatın, onun işçi heyətinin aldığı kredit və ssudalara görə yerinə yetirdiyi nəzarət funksiyası da qiymətləndirilməlidir.

Kredit və ssuda əməliyyatlarının audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması bu sahədə yoxlama-ekspertiza işlərinin son mərhələsidir. Buna yoxlama dövründə müəyyənləşdirilmiş çatışmamazlıqlar, qanun pozuntuları, uçotdankənar əməliyyatlar, mühasibatda, uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanların şərhı kimi də baxmaq olar. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı əldə edilmiş yekun nəticələrin audit qiymətləndirilməsi ilə yanaşı bir çox hallarda şərhə də ehtiyac vardır. Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin yekunlaşdırılması qəbul edilmiş metodikası əsasında aparılır. Bir qayda olaraq, digər sahələrdə olduğu kimi\ . Burada da ilk növbədə kredit və ssuda əməliyyatları üzrə yol verilmiş ciddi qanun pozuntuları nəticəsində tərəflərə dəymiş maddi ziyanlar, onların həcmi və bu sahədə maddi-məsul şəxslərin həmin məsələdə iştirak səviyyəqiymətləndirilməlidir. Ona görə də, auditor ilk növbədə kredit (ssuda) əməliyyatları üzrə müəssisələrdə ciddi qanun pozuntusunun xarakterini, məzmununu hansı qanunverici və normativ hüquqi aktlara zidd olmasını qiymətləndirməklə yanaşı, vurulmuş maddi ziyanların həcmi də dəqiqləşdirməlidir. Əgər lazım gələrsə, bu maddi ziyanın təsdiqi üçün əlaqədar təşkilatlardan, yəni kredit verən qurumlardan, banklardan arayış və digər sənədlər əldə edilə bilər. Auditor, həmçinin dəymiş maddi ziyan üzrə lazım bildiyi maddi-məsul şəxslərdən arayış üçün izahatlar və mühasibat arayışları almalıdır.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin təcrübəsi göstərir ki, kredit (ssuda) əməliyyatları üzrə iri həcmli mənimsəmə hallarına yol verilməsi bu çoxşaxəli tərəflər arasında södələşmələr nəticəsində baş tutur. Bu kimi halların audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin bilavasitə tematik qaydada ayrıca arayış formasında rəsmiləşdirilməsi məqsəduğundur. Audit kredit və ssuda əməliyyatları

üzrə yoxlama-ekspertiza işləri nəticələrini yekunlaşdıran zaman digər məsələlərə də diqqət yetirməlidir. Müqavilələrin bağlanması, kreditin alınması, faizlərin hesablanması üzrə əməliyyatlarda böyük əhəmiyyət kəsb etməyən nöqsanlar nəticəsində müəssisəyə (təşkilatlara) maddi ziyan dəymişdirsə, bu zaman auditor həmin nöqsanları növləri, təyinatı və istiqaməti üzrə qruplaşdırmalıdır. Yoxlama nəticəsində aşkar edilmiş xırda nöqsanlara ayrıca reyestr tərtib edilməli və bu barədə yekun arayışında xüsusi qeydlər apırılmalıdır. Auditor bağlanmış baş kredit müqaviləsində ssudaların alınması üçün şərtlərdə məqsədli kənaolaşmalara, təhriflərə və ziddiyyətlərə təsadüf edərsə bu zaman mütəxəssis rəyindən (ekspert mütəxəssislərdən) istifadə edə bilər. Bir qayda olaraq ekspert səlahiyyətinə malik olan hüquqşünaslar bank işçiləri baş kredit müqavilələrində yol verilmiş təhriflər, ziddiyyətlər və kənarlaşmalar üzrə məqsədli nəticələrin həcmi müəyyənləşdirməklə tərəflərin məsuliyyətini dəqiqləşdirirlər. Auditor kredit və ssuda əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasında mütəxəssis rəyini rəsmi sənəd kimi qəbul edə bilər. Kredit (ssuda) əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza əməliyyatları yekunlaşdırılan zaman yoxlama dövrünün sonuna kredit (ssuda) borcları üzrə qalıqlarının reallığının təsdiqi üçün müvafiq maliyyə qurumlarından və yaxud banklardan xüsusi arayış əldə etmək vacibdir. Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə qalıqların təsdiqi üçün digər formadan da istifadə etmək mümkündür. Belə ki, kredit və ssuda əməliyyatlarının müəyyən dövrə qalıqlarını təsdiq etmək üçün bir çox hallarda üzləşdirmə aktlarından da istifadə edilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdırılan zaman kredit və ssuda əməliyyatlarına dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi yekun arayışda öz əksini tapmalıdır. Daha doğrusu, müəssisənin tətbiq etdiyi uçot siyasəti, kredit və ssudalar üzrə alınmış, istifadə olunan maliyyə vəsaitlərinin düzgün uçota alınması, onların uçota alınmasında hansı uçot formasının tətbiqi yekun arayışda əks etdirilməlidir. Kredit və ssuda əməliyyatlarının yekun nəticələri rəsmiləşdirilən zaman bu sahədə təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili səviyyəsi və onun nəticələri

haqqında xüsusi qeydlərin aparılması vacibdir. Kredit və ssuda əməliyyatlarının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsində müəssisə və təşkilatların işçi heyətinin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün verilmiş kreditlər haqqında da yekun rəyinin şərhı verilməlidir. Belə ki, təcrübə göstərir ki, ssuda və kredit əməliyyatlarında, xüsusilə kiçik zəcmli vəsaitlərin mənimsənilməsi müəssisə və təşkilatların işçi heyətinə verilən kreditlər vasitəsilə edilir. Daha doğrusu, işçilərin kredit vasitəsilə əldə etdiyi məişət əşyaları təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının nəticəsində olduqca xırda və diqqəti bir o qədər cəlb etməyən əməliyyatlar olduğu üçün bu cür kredit borcları əmək haqqından müvafiq tutulmalar aparılmadan müəssisənin xüsusi vəsaiti hesabına ödənilir. Nəticədə isə kreditlə alınmış əşyanın dəyəri tərəflər arasında bölüşdürülüb mənimsənilir. Əgər yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə kredit və ssuda hesabına işçi heyətinin məişət əşyaları alması kütləvi xarakter daşıyarsa, bu zaman auditor həmin əməliyyatları seçmə üsulu ilə yoxlamalı və yoxlamanın nəticəsi haqqında konkret olaraq arayışda xüsusi qeydlər aparmalıdır.

3.5. Azərbaycanın uçot praktikasında idarəetmə uçotunun «Direkt-kostinq» sisteminin rolu

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mühasibat uçotunun hesablar Planı müəssisələrin ümumi mühasibatının xarici (maliyyə) və daxili (idarəetmə və yaxud istehsalat) uçota bölünməsinə potensial imkanlar yaradır. Hesablar Planının tətbiqi üzrə təlimatın III bölməsində qısa olaraq belə deyilir: «Məsrəflərin baş verdiyi yerlər və digər əlamətlər üzrə qruplaşdırılması, habelə kalkulyasiya uçotu hesabların ayrıca sistemi ilə həyata keçirilə bilər». Bu hesablardan istifadənin metodikası və tərkibi istehsalın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəssisələr tərəfindən müəyyənləşdirilir. İstehsal xərclərinin və gəlirlərin maliyyə və istehsalat uçotunun hesablarında əks etdirilməsi variantları prof. V.F.Paliy tərəfindən hesablar Planının şərhində ətraflı təsvir olunmuşdur.

Uçotun yeni metodologiyası müəssisələrə aşağıdakıları həyata keçirməyə imkan verir:

1. Hesabat dövrü üçün seçilən uçot siyasəti çərçivəsində geniş mənada özünün uçot variantını tətbiq etmək;
2. Qərb ölkələrinin bazasında idarəetmə uçotu, kontrolling və s. sahələrdə elmi araşdırmalar aparmaq və s.

Qeyd etdiyimiz kimi yeni uçot metodologiyası «direkt-kostinq» sisteminin qərb metodunun ünsürlərindən istifadə etməyə prinsipial imkan yaradır. Bu sistemin əsasını müstəqim (dəyişən istehsalat) və dövrü (daimi) məsrəflərin, habelə tam olmayan (məhdud) maya dəyərinin kalkulasiyasının ayrılıqda uçotu təşkil edir. Perspektivdə qarşıda duran başlıca vəzifə hansı müəssisələrdə idarəetmə uçotunu «direkt-kostinq» sisteminin ünsürləri ilə təşkil etməyin məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Xüsusi tədqiqatlar aparmadan belə keçid dövründə müəssisələrdə «direkt-kostinq» sisteminin ünsürlərinin tətbiqinin sərhədləri haqda müəyyən nəticələr çıxarmaq olar.

«Direkt-kostinq» sisteminin iki başlıca üstünlüyünü qeyd etmək istəyirik. Birincisi uçotun əmək tutumunun aşağı salınması və sadələşdirilməsi. Bu üstünlük kiçik müəssisələrdə uçotun təşkili zamanı həyata keçirilir.

İkinci xüsusiyyət öz məzmununa görə birincisini istisna edir və idarəetmə uçotunun müstəqil sistemini yaradır. Təcrübə göstərir ki, maya dəyərinin idarə olunmasının daxili sisteminin yaradılması kifayət qədər baha başa gəlir və maliyyə nöqtəyi-nəzərindən sabit müəssisələrin gücü daxilindədir.

Məsrəflərin və nəticələrin uçotunun təşkili variantlarının seçilməsi müdriyyətin səlahiyyətlərinə aiddir. Hazırda bizim fikrimizcə, variantların seçilməsinə və uçot siyasətinin əsaslandırılmasına həlledici təsiri aşağıdakılar göstərir:

- a) müəssisənin fəaliyyət göstərməsinin xarici şərtləri;
- b) mülkiyyət forması və təşkilati-hüquqi formaları;
- c) müəssisənin ölçüsü;
- d) fəaliyyətin həcmi və növləri;
- e) vergi və vergi güzəştləri;

- f) firmanın strateji məqsədləri və vəzifələri;
- g) maliyyə-təsərrüfat işinin kompüterləşmə dərəcəsi;
- h) kadrların təhsil dərəcəsi.

Qeyd olunduğu kimi, idarəetmə uoçtunun yarım sistemlərindən birisi məsrəflərin və yaxud kalkulyasiyanın daşıyıcıları üzrə uçot hesab olunur.

Mərkəzləşdirilmiş idarəmə iqtisadiyyatın mənafeələrinə xidmət göstərən ölkə uçotu indiyə qədər və elə indinin özündə də əsasən kalkulyasiya uçotuna üstünlük verir. Konkret olaraq respublikada təşəkkül tapan ənənəvi uçot sistemi dəqiq hesabat kalkulyasiyasının hesablanılmasına xidmət göstərir. Dəqiqlik isə özlüyündə hesabat dövrünün bütün məsrəflərini kalkulyasiya etmək məqsədini güdür.

Dəqiq kalkulyasiyaların hesablanması sistem idə nisbidir. Belə ki, məsrəflərin kalkulyasiyasının elə bir sistemi yoxdur ki, məhsul vahidinin maya dəyərini yüz faiz dəqiqliklə hesablamağa imkan versin. Hər hansı bir xərcin dolayı qaydada məlumatlara aid edilməsi nə qədər yaxşı əsaslandırılrsa da həqiqi maya dəyərini saxtalaşdırır, kalkulyasiyanın dəqqliyini aşağı salır. Məsələn bu mövqedən araşdırsaq görərik ki, ən dəqiq kalkulyasiya müstəqim (dəyişən) məsrəflərə görə hesablanılmalıdır. Belə bir kalkulyasiyanı «direkt-kostinq» sistemi vasitəsilə əldə etmək mümkündür. Bu sistemə görə hər bir məmulatın hazırlanması ilə birbaşa əlaqəsi olan xərclər kalkulyasiyaya daxil edilir. Buna görə də, məmulatların maya dəyərinin hesablanılmasının dəqiqlik meyarını xərclərin maya dəyərinə daxil edilməsinin dəqqliyində deyil, onların məmulatlara aid edilməsi üsulunda axtarmaq lazımdır.

Qeyd etmək zəruridir ki, daimi məsrəflərin əsas kütləvi konkret məlumat növü ilə əlaqədar deyildir. Bu xərclər qaydaya görə dövrədirlər və müəssisə tərəfindən buraxılan bütün məhsulların həcmi ilə əlaqədardır. Ona görə də, həmin xərclərin məcburi qaydaya məmulatların maya dəyərinə daxil edilməsi haqda geniş yayılmış tezisi tənqid etmək mümkündür.

İqtisadi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, kalkulyasiya rentabelliyyəsinin səviyyəsinə nəzarət etmək vasitəsidir. Doğrudan da məmulatlar müstəqim (dəyişən) məsrəflər

üzrə kalkulyasiya olunduqda ödənmə daha yaxşı görünür. Ona görə ki, dolayı xərclərin bölgüsü kalkulyasiyanı saxtalaşdırma bilmir.

Keçmiş sovet mühasibat uçotunda dəqiq, etibarlı kalkulyasiyanın tərtib olunmasının zəruriliyi dövlətin mərkəzləşdirilmiş qaydada qiymətkoyma siyasətindən irəli gəlirdi. Bazar münasibətləri inkişaf etdikcə, müəssisələrin müstəqilliyi genişlənir və onlar özlərinin istehsal etdiklər məhsullara qiymət qoymaqla müstəqillik əldə etmişlər. Artıq qiymətin əsasını hər şeydən əvvəl tələb və təklif müəyyənləşdirir. Hazırda respublikada yalnız enerji daşıyıcılarına qiymət səviyyəsi hökumətin tərəfindən tənzimlənir. Belə bir şəraitdə kalkulyasiyanın başlıca vəzifəsi sadəcə olaraq məhsulların həqiqi maya dəyərini müəyyənləşdirməklə məhdudlaşdırılmamalı, eyni zamanda, müəssisələrin müəyyən rentabellik səviyyəsində işlənilməsinə də təmin etməlidir. Odur ki, hazırda kalkulyasiya işində əsas ağırlıq mərkəzi əsaslandırılmış normativ kalkulyasiyanın tərtibinə, habelə onların səviyyəsinə bilavasitə istehsal prosesində nəzarət etməyə keçmişdir. Bundan başqa, müstəqim (dəyişən) məsrəflər səviyyəsində maya dəyərinin kalkulyasiyasını bazar şəraitində qiymətlərin aşağı həddini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Qeyd etmək istəyirik ki, qərb ölkələrinin müəssisələrində idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün maya dəyəri haqda olduqca müxtəlif informasiyalardan istifadə olunur. Xaricdə bəzən məhsulların maya dəyəri iki üsulla kalkulyasiya edilir: bütün dolayı məsrəflərin bölüşdürülməsi əsasında; «direkt-kostinq» sistemi əsasında. Bizə belə gəlir ki, hazırkı mərhələdə respublika müəssisələrdə hər iki sistem üzrə paralel uçot aparmağa ehtiyac yoxdur.

«Direkt-kostinq» sistemindən istifadə edən müəssisələr üçün idarəetmənin məqsədindən asılı olaraq systemsiz tam maya dəyərini hesablamaq tamamilə kifayətdir. Qərb ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, belə bir maya dəyəri haqda məlumatlar qərarların qəbulu üçün istifadə oluna bilər.

Biz kalkulyasiyaya hər hansı bir yanaşmanı ideallaşdırmaq fikrindən uzaıq. Ümumiyyətlə, həyatda ideal metodlar mövcud deyildir. Müəssisələr üçün müxtəlif mövqelərdə maya dəyəri haqda müxtəlif informasiyalar lazımdır. Təsadüfi deyildir

ki, idarəetmə uçotunun təşkilinin prinsiplərindən birisi müxtəlif məqsədlər üçün müxtəlif maya dəyəri hesab olunur.

Bizim nöqteyi-nəzərimiz belədir: respublikada hazırlanacağı nəzərdə tutulan Milli mühasibat standartlarında müvafiq prinsiplər gözlənilməlidir. Müəssisələrdə məsrəflərin uçotuun təşkili variantı seçilən zaman həmin prinsiplərə istinad olunmalıdır. Bundan başqa müəssisələrə məhsulların maya dəyərinin kalkulyasiyası ilə əlaqədar məsələlərin həcmində tam müstəqillik verilməlidir. Müstəqillik isə bütün hallarda verigiyə əob olunma haqda qüvvədə olan qanunvericilik tələblərindən kənarlaşmamalıdır.

Hansı maya dəyərini kalkulyasiya etmək, üstəlik xərcləri necə bölüşdürmək və bu kimi digər suallar prinsipcə müəssisənin kommersiya sirri olduğu üçün onun özü tərəfindən həll edilməlidir. Artıq bu gün bəzi sənaye müəssisələrində əmək haqqının xüsusi çəkisinin kəskin sürətdə artması üzündən bəzi çeşidli məmullatların zərərlik dərəcəsi kimi problemlər qarşıya çıxır. Bu vəziyyət onunla əlaqədardır ki, üstəlik xərclər müəssisələrin əksəriyyətində əmək haqqına mütənasib sürətdə bölüşdürülür.

Hansı kalkulyasiyadan söhbət gedə bilər ki, kiçik və orta müəssisələrin böyük əksəriyyətində bütün istehsal və tədavül xərcləri hesabat ayı ərzində 20 «Əsas istehsalat» və yaxud 44 «Tədavül xərcləri» hesablarının debetində toplanılır. Bizim fikrimizcə, belə bir vəziyyəti uçotun aparılmasında çatışmamazlıq kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Belə bir xüsusiyyət bazar münasibətlərinin təşəkkül tapmasının başlanğıc mərhələsidir. Necə ki real bazar mexanizmi işləyir, onda bazarda real rəqabət aş verir. Bu zaman müəssisə rəhbərlərinə məhsulların növləri və maya dəyəri haqqında informasiyalar lazım gəlir. Deməli, indi belə fikirləşmək olar ki, necə bölüşdürülməlidir. Sadalanan məsələlərin həlli hüququnu müəssisələrə vermək məqsədə uyğundur.

Nə qədər ləng olsa da Azərbaycanın dünya ölkələri ilə inteqrasiya prosesi genişlənməkdədir. Buna görə də, biz idarəetmə nəzəriyyəsi və praktikası sahəsində yeni metodları mənimsəməyə cəhd göstərməliyik.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

1. Cari normativ xərclər və gəlirlər qüvvədə olan texnoloji şərtlərdən, qiymət və tariflərdən asılı olaraq hesablanır və daima müvafiq dəyişikliklər haqda informasiyalar üzrə düzəlişə məruz qalır. Onları əldə etmək üçün baza normativ xərclərində düzəlişlər aparılmalıdır. Bizim fikrimizcə, bu normativ xərclərin idarəetmə uçotunun təşkilinin ən yaxşı formasıdır və mümkün faktik xərclərin (zay məhsullar, boş dayanmalardan itkilər, vaxtından artıq işləməyə görə ödəniş, texnologiyada nəzərdə tutulmayan avadanlıqların dəyişdirilməsi xərcləri və i.a.) daxil edilməsi hesabına modifikasiya onua bilər;
2. İdeal normativ xərclər və gəlirlər, elə xərc ünsürlərinin normativləri əsasında hesablanmalıdır ki, onlar daha slverişli qiymətlərlə istehsalın optimal şərtlərinə aid edilir. İdarə edənlər başa düşürlər ki, göstərilən səviyyəyə nail olmaq çox çətindir. Belə bir səviyyə psixoloji cəhətdən məsuliyyət mərkəzlərinin menecerlərinin motivasiyasında özünü göstərir. İdeal normativ xərclərin ən mühüm formalarından birisi «motivasiyalı» nomrativlər hesab olunur. Bu zaman düşüncəli surətdə əlavə qüvvə sərf etməklə normal istehsalat şərtlərinə nail olmaq mümkündür;
3. Xərclərin maya dəyərinə və dövrün xərclərinə bölünməsi mənfəət mərkəzləri üzrə planlaşdırma və nəticələrə qiymət verilməsi zamanı idarəetmə uçotunun səmərəli metodu sayılır. Məhsulların istehsal maya dəyərinin və gəlirlərin tərkibini və yaxud malların alış dəyərini təşkil edən xərclər uçotda və planlaşmada idarəetmə və kommersiya xərclərindən ayrılır. Məlumdur ki, dövr ərzində xərclərin bölüşdürülməsi üzrə hər hansı bir hesablama metodları etibarlı nəticələr verə bilmir. Məhsul vahidinin maya dəyəri heç vaxt dəqiq olmayacaq. Belə ki, müxtəlif metodlar müxtəlif nəticələr verir. Onlardan hansının dəqiq olmasına heç kim zəmanət verə bilməz, hansı ki, bunun əksini süğut etməyə əm keçmişdə, həm də müasir ərəitdə çox cəhd göstərilmişdir;

4. Dissertasiya işinin müxtəlif bölmələrində xərc ünsürlərinin məhsulların maya dəyərində, daha sonra gəlirə çevrilməsi sistemi təsvir olunmuşdur: belə ki, giriş sistemində - istehsalat ehtiyatları, ünsürlər formasında informasiya şəklində əks olunan maya dəyəri göstərilir. Çıxışda istənilən nəticəni əldə etmək resurslar axınını sistemin girişində idarə etmək zəruridir. Bu idarəetmə nəzəriyyəsinin elementar qaydasıdır. Belə ki, arxası avtomobilin hərəkət istiqamətinin əksinə oturmaqla onu idarə etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də, istehsal xərclərinin və gəlirlərin planlaşdırılmasını və nəzarəti onların baş verdiyi yerlərdə – məsuliyyət mərkəzlərində təşkil etmək məqsədəuyğundur. Gələcəkdə biz, həmin prinsiplərə istinad edəcəyik. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xərclərin idarəetmə uçotunu qarşılıqlı əlaqədə olan üç müstəqil rakursda aparmaq təklif olunur: ünsürlər üzrə; baş verdiyi yerlər üzrə; maya dəyəri maddələri üzrə və kalkulyasiya obyektləri üzrə;
5. Smeta normativləri əsasında məsuliyyət müəssisədə seçilmiş və təşkilati cəhətdən rəsmiyyətə salınan məsuliyyət mərkəzləri üzrə seçilir. Kənarlaşmaların təhlili və nəzarət üçün xərclərdən və gəlirlərdən istifadə olunması müəyyən praktik əhəmiyyət kəsb edir. İstisnasız olaraq bütün kommersiya müəssisələrində hər hansı bir şəxsin elə bir vaxtı və imkanı yoxdur ki, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqda bütün operativ informasiyalar əldə etsin və konkret qərarlar çıxara bilsin. Təsərrüfata rəhbərlik və operativ idarəetmə sferasında səlahiyyət və məsuliyyət menecmentin imkanlarını genişləndirmək və səmərəliliyini yüksəltmək üçün müxtəlif səviyyəli idarə heyəti arasında bölüşdürülməlidir. Bu zaman rəhbərlik razılaşdırılmış şəkildə işləməlidir və son yekunda müəssisənin nəinki lokal, həm də ümumi məqsədlərinə nail olunmalıdır;
6. Beynəlxalq və Milli uçot standartlara görə idarəetmə analitik uçotunun hesablar planı xərclərin məsuliyyət mərkəzləri üzrə qruplaşdırılması məqsədəuyğundur. Belə hesablar planı xərclərin planlaşdırılması və məsuliyyət mərkəzləri üzrə bölüşdürülməsi prosesində çox mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə faktik xərcləri və yol verilən xərcləri üzləşdirməklə məsul idarəedici öz bölməsinin işini planlaşdırır və ona nəzarəti həyata keçirə bilər;

7. Normativ xərclərin və gəlirlərin planlaşdırılmasını, onların uçotunu və nəzarəti müstəqim material xərclərinə və müsəqim əmək ödənişi xərclərinə nəzarət edən istehsalat mərkəzləri üzrə təşkil etmək məqsədəuyğundur. Smeta planlaşdırılması, hətta yığcam metoddan istifadə olunduqca elə arzu olunan nəticələrə gətirib çıxarmır və hər şeydən əvvəl bu qəbildən olan xərclərə nəzarət üzrə məqsədli vəzifələrin həllini də təmin etmir;
8. Olduqca çox sayda müxtəlif materialların əldə olunduğu şəraitdə və qiymətlər tərəddüd etdikdə satınalma qiymətlərini daha dəqiq təhlil etmək məqsədəuyğundur (məs., mal qrupları üzrə, materialların müxtəlif növləri üzrə, konkret satınalma üzrə və s.). İş bundadır ki, ən aşağı qiymət ən yaxşı qiymət sayıla bilməz. Bazar rəqabəti ilə yanaşı, aşağıdakı amilləri də hökmən nəzərə almaq lazımdır: materialların keyfiyyəti, malsatanların təqdim etdiyi texniki şərtlər, malgöndərilməsi qrafikinə əməl olunması və i.a.
9. Məsrəflərin uçotunun səmərəli təşkilin mühüm şərtlərindən biri onların elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatıdır. Araşdırmalar göstərir ki, MDB ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda istehsal məsrəflərinin təsnifatı demək olar ki, eyni əlamətlər üzrə aparılır. Bu da ondan irəli gəlir ki, keçmişdə məsrəflərin vahid uçot sistemi olmuş və onların təsnifatı da eyni cür aparılırdı. Qərb uçot sistemində isə istehsal məsrəflərinin vahid təsnifatı aparılmayıb. Burada hər bir firma, müəssisə istehsal məsrəflərinin idarə edilməsi üçün özünün işləyib hazırladığı təsnifatdan, yaxud xərc nomenklaturasından istifadə edir.

Mənfəət və gəlir göstəricilərinin müəyyən edilməsi zamanı məsrəflərin daimi və dəyişən xərclərə bölünməsi əlamətindən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur. Qərb ölkələrində məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəri məhz həmin əlamət əsasında müəyyən edilir və

hesablanılır. Ölkəmizdə və digər MDB ölkələrində isə məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəri həm dəyişən, həm də daimi xərclər, daha doğrusu dəyişən və daimi istehsal və qeyri-istehsal məsrəfləri əsasında müəyyən edilir. Bu da bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun gəlmir, müəssisənin maliyyə nəticələrini operativ qaydada müəyyən etməyə imkan vermir, xərclər üzərində nəzarəti zəiflədir.

10. Aparılmış tədqiqat nəticəsində təklif edilir ki, xərc elementlərinin hazırda tətbiq olunan nomenklaturası dəyişdirilməli və o aşağıdakı kimi müəyyən olunmalıdır: material məsrəfləri; kənar xidmətlərin dəyəri; əməyin ödənişi üzrə xərclər; sosial ehtiyaclara ayırmalar; əsas vəsaitlərin amortizasiyası; məhsulun (işin, xidmətin) satışı ilə əlaqədar xərclər; vergilər, rüsumlar və onlara bərabər tutulan tədiyyələr; maliyyə məsrəfləri; sair xərclər.
11. Bəzi məsrəflərin, məsələn, kadrların hazırlanması və onların ixtisasının artırılması ilə əlaqədar məsrəflərin; yaradıcılıq məzuniyyətlərinin ödənilməsinə yönəldilən məsrəflərin; ixtiralar və səmərələşdirici təkliflərlə əlaqədar məsrəflərin; auditor, informasiya və məsləhət xarakterli xidmətlər üzrə ödənişlərin və s. məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilməsi düzgün deyildir. Belə ki, məsrəflərin birbaşa müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına aid edilməsi daha məqsədə uyğundur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 24 mart 1995-ci il;
2. Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair Təlimat. Bakı, 1996-cı il;
3. «Audit xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 16 sentyabr 1994-cü il;
4. «Бухгалтерский учет» (под ред. П.С.Безруких, М., 1996);
5. «Бухгалтерский учет» (под ред. И.Е.Тишкова, М., 1994);
6. Власова В.М. «Уче рторговых операций» М., 1995;
7. Глушков И.У. «Бухгалтерский учет на современном предприятии» М., 1994;
8. Вуд Ф. «Бухгалтерский учет для препринимателей» М., 1992;
9. Гоголов А.К. «Бухгалтерский учет на компьютере» М., 1997;
10. Данилевский Й.А. «Практика аудит» М., 1994;
11. Дантсова Л.В. «Анализ бухгалтерской отчетности» М., 1998;
12. Ивашкин В.Н. «Бухгалтерский учет на торговле» М., 1997;
13. Камышанов П.И. «Знакомтесь: аудит» М., 1994;
14. «Как составлять статистическую отчетность в 1998 г. М., 1998;
15. Корсалин В.В. «Финансовый учет и отчетность в соответствии со стандартами ГААП» 1998;
16. Луговой В.А. «Учет производственных затрат» М., 1998;
17. Малкова Т.Н. «Древняя бухгалтерия: какой она была?» М., 1995;
18. Кондраков Н.П. «Бухгалтерский учет» 1997;
19. Пачоли Л. «Трактат о счетах и записях» М., 1998;
20. Рахман В., Шеремет А. «Бухгалтерский учет в рыночной экономике» М., 1996;
21. Соколов «Бухгалтерский учет от истоков до наших дней» М., 1996;
22. Примеры бухгалтерский проводок М., 1996;

23. Соловьева О.В. «Зарубежные стандарты учета и отчетности» М., 1998;
24. Шеремет А.Д. , Сайфулин Р.С. «Финансы предприятий» М., 1997;
25. В.А.Ерофеева и др. «Аудит» М., Высшее образование, 2007;
26. В.Ф.Палий «Международные стандарты учета и финансовой отчетности» М., ИНФРА – М, 2007;
27. «Финансовый учет» под ред. проф. В.Г.Гетьмана, М., 2006;
28. Ольга Николаева, Татьяна Шишкова «Управленческий учет» М., 2005;
29. «Бухгалтерский учет» под ред. Я.В.Соколова, М., 2007;
30. Н.П.Кондраков «Бухгалтерский учет», М., ИНФРА – М., 2006;
31. «Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности» под ред. А.И.Алексеева М., Кнорус, 2007;
32. Нидлз В., Андерсон Х., Колдуелл Д. «Принципы бухгалтерского учета» М., 1993;
33. Q.Rzayev «Mühasibat uçotu və audit» Bakı – 2006;
34. Q.Abbasov, S.Səbzəliyev «Mühasibat (maliyyə) uçotu» B., 2003;
35. S.Səbzəliyev «Mühasibat (maliyyə) hesabatı» B., 2003.
36. Q.Abbasov, S.Səbzəliyev və b. «Mühasibat (maliyyə) uçotu» B., 2003;
37. Ə.Sadiqov və b. “Mühasibat ucotu”, B., 2012;
38. S.Səbzəliyev, V.Quliyev, “İdarəetmə ucotu”, B., 2014;
39. Q.Abbasov, “Sıfırdan başlanan mühasibat ucotu”, B., 2013;
40. A.Kərimov, “Mühasibat ucotu, vergilər”, B., 2014. 711 “Kommersiya xərcləri”.
41. Askarany D., Yazdifar H., Askary S., Supply chain management, activity – based costing and organisational factors, International Journal of Production Economics, 2010
42. Collis J., Hussey R., Business Research: A Practical Guide for Undergraduate & Postgraduate Students, 3rd Edition, “China: Palgrave Macmillan”, 2009

43. Drury C., Management and Cost Accounting, 7th Edition, "London: Cengage Learning", 2008
44. Fisher C., Researching and writing a dissertation for business students, 1st Edition, "Harlow: Prentice Hall", 2004
45. Hoozee S., Bruggeman W., Identifying operational improvements during design process of a time – driven ABC system: The role of collective worker participation and leadership style, Management Accounting Research, 21, 2010
46. Lee C., Yen D. C., Peng K., Wu H., The influence of charge agents' behavioural intention on the usage of the activity based costing/management system and firm performance: The perspective of unified theory of acceptance and use of technology, Advances in Accounting, incorporating Advances in International Accounting, 26, 2010
47. Major M., Hopper T., Managers divided: Implementing ABC in a Portuguese telecommunications company, Management Accounting Research. 16, 2005
48. Schoute M., The Relationship between Product Diversity, Usage of Advanced Manufacturing Technologies and Activity – Based Costing, The British Accounting Review, 2011
49. Rzayev Q. R., Mühasibat uçotu və Audit. "Bakı", 2006
50. Sadıqov Ə.A, Sadıqov T.Ə, Cəfərova Ş.Ə., Sadıqov C.Ə., Mühasibat uçotu. "Bakı", 2008
51. Səbzəliyev S. M., Beynəlxalq və Milli uçot terminlərinin izahlı lüğəti. "Bakı", 2010
52. Təsərrüfat subyektlərində yeni qiymətlər miqyasına keçidlə əlaqədar olaraq mühasibat uçotunun aparılmasına dair metodiki göstərişlər. 2005

РЕЗЮМЕ

**На диссертационную работы Зейналлы Зейнал Курбан оглы по теме:
«Особенности учета расходов, доходов и финансирование»**

Переориентация отечественных предприятий в области учета на нужды потенциальных пользователей его информации, постановка новых задач для бухгалтера - одна из проблем сегодняшнего бухгалтерского учета. Исходя из этого в работе предлагается внедрение нетрадиционных систем получения информации о доходах и расходах, применение новых подходов к калькулированию себестоимости, подсчеты финансовых результатов, методов анализа затрат и принятия на этой основе рациональных управленческих решений, адекватных данной экономической ситуации.

SUMMARY

**In the thesis Kurban oglu Zeynalov Zeynal on "Features of the account of
expenses, revenues and financing"**

The reorientation of domestic enterprises in the field of accounting for the needs of potential users of its information, posing new challenges for the accountant - is one of today's accounting issues. Based on this we propose the introduction of non-traditional systems of information on income and expenditure, the use of new approaches to cost calculation, calculation of financial results, cost analysis and decision on this basis of rational management decisions that are adequate given the economic situation